

Rereading the Structural System of the Historical Neighborhoods Of Urmia City in The Qajar Period

Ahad Nejad Ebrahimi ^{✉1}, Erfan Rahimpour ², Fatemeh Jabbarpour Mehrabad ³

¹.Corresponding ,Professor, Department of Architecture, School of Architecture and Urban Planning, Tabriz University of Islamic Arts, Tabriz, Iran, ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir .

². PhD student in Islamic Urbanism, School of Architecture and Urbanism, Tabriz University of Islamic Arts, Tabriz, Iran, er.rahimpour@gmail.com .

³.PhD student in Islamic Urbanism, School of Architecture and Urbanism, Tabriz University of Islamic Arts, Tabriz, Iran, fatemehjabbarpour@gmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 6 March 2024

Revised: 18 October 2025

Accepted: 24 September 2024

Published: 21 November 2025

Keywords:

Structure of Iranian Islamic city

Uremia historical neighborhoods

Uremia city

Qajar period.

Neighborhood is one of the most important pillars of Iranian-Islamic cities. In historical cities, especially during the Qajar period, each neighborhood provided the daily needs of the residents. Researches have been conducted to represent the main structure of historical cities by using the main physical elements, while the physical aspects are not the only aspect that shapes the structure of the neighborhood and the non-physical aspects have also had a significant impact on the formation of traditional neighborhoods. Neighborhoods in traditional cities are usually the result of social interaction between people close to each other. The aim of the research is to identify physical and non-physical factors influencing the structure of historical neighborhoods, to identify and read the structural system of neighborhoods in Urmia city during the Qajar period. The research method is descriptive-analytical, and in order to access the required data, library sources and historical written and illustrated documents, as well as reconstructed maps, oral sources, as well as field evidence and documentation have been used. The data obtained from different sources have been analyzed in an interpretive way and finally the results show that the neighborhoods of Urmia city have a definite border and territory, which, while communicating with other neighborhoods, would preserve the entirety of each neighborhood. Each neighborhood had a specific gate in the city wall and several main passages and passages, the main passage being the communication passage between the gate and the market. At the intersection of the main passages of the center of the neighborhood with the mosque, religious and other uses were formed. The needs of the residents of each neighborhood were met due to the use of services within the neighborhood, and the neighborhoods had social and cultural continuity, which distinguished them from other neighborhoods.

Cite this article: Nejad Ebrahimi, A., Rahimpour, E., & Jabbarpour Mehrabad, F. (2025). Rereading the structural system of the historical neighborhoods of Urmia city in the Qajar period. *Journal of Geography and Planning*, 31 (93), 1-33. <https://doi.org/10.22034/gp.2024.60840.3242>

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22034/gp.2024.60840.3242>

Publisher: University of Tabriz.

Introduction

The neighborhood is one of the most important elements of a traditional (historical) city (Abedini, 2019: 2), the main elements of urban life in the Islamic period include government, guilds, and neighborhoods (Ashraf, 2013: 24). In the historical cities of Iran, due to the specific physical characteristics of that time, the existence of social solidarity among the residents brought a sense of belonging and identity to the residents of each neighborhood, which itself was the reason for the creation of social capital in these neighborhoods (Shakur et al., 2017: 86). Each neighborhood provided the daily needs of the residents and in fact, it was a small city (Chizfahm Daneshmandian and Nejad Ebrahimi, 1401: 365). places where people used to socialize; Basically, the old neighborhoods and textures as the living center of the city residents have played an influential role in the lives of the citizens and remind the valuable memories of their residents (Abdollahzadeh and Sarvi, 1400: 150). During the Qajar period, the general structure of the Iranian city remained as it was in the past and despite the Iran-Russian wars and other issues and problems, they developed under the shadow of the security and prosperity that emerged (Ahri, 2014: 23-24). In some researches, attempts have been made to represent the main structure of historical cities by using the main physical elements, while the physical aspects are not the only aspect that shapes the structure of the neighborhood, and the non-physical aspects have also had a significant impact on the formation of historical neighborhoods. Depicting neighborhoods based on the main elements of the city is basically assimilating and dominating the spirit of the times on the points of authority of the contemporary government, not the reality of social life in them. Neighborhoods are usually the result of social interaction between people close to each other; The main goal and question of this research is to identify and read the structural system of the neighborhoods of Urmia city in the Qajar period by referring to historical documents and field and oral evidence. The importance of this research is that it identifies both physical factors and non-physical factors and highlights the human being and his agency more than anything else.

Data and Method

This research has been done by applying and integrating historical and descriptive-analytical methods in order to access the required data from library sources and examine written and illustrated historical documents as well as reconstructed maps, oral sources as well as field evidence and documentation, has been taken advantage of. The data obtained from different sources have been analyzed in an interpretative way and have finally led to the identification and rereading of structures and systems.

Results and Discussion

Based on historical references and evidence (Archive of Iranology Foundation of West Azarbaijan province, Qajar period map of Urmia city, 1312 map of Urmia city, historical studies of Urmia city master plan 1389 and authors' field observations) Urmia city has 10 neighborhoods named Yurdshah neighborhood, Bazarbash neighborhood, the neighborhood of thousands, the neighborhood of Aghdash, the neighborhood of Ali Gorgeh, the neighborhood of Haft Asiyab (Yadidarman), the neighborhood of Asgarkhan, the neighborhood of Hindu, the neighborhood of Mahdi Al-Gadam, and the neighborhood of Nogcher. These localities have a significant historical background, some of them dating back to the Seljuk period and before. During this period, Yurdshah neighborhood is considered the largest neighborhood among other neighborhoods.

Conclusion

According to the studies conducted, the results show that the neighborhoods of Urmia city in the Qajar period had a clear border and territory, which at the same time connected with other neighborhoods, kept the whole of each neighborhood. Each neighborhood had a gate and several main passages and passages, the main passage being the communication passage between the gate and the market. At the intersection of the main passages of the center of the neighborhood with the mosque, religious and other uses were formed. The needs of the residents of each neighborhood were met due to the use of services within the neighborhood. During the Qajar period, there were changes in the demarcation and the number of neighborhoods in Urmia city, so that at first there were six neighborhoods named "Ali Kurke, Zahedan, Bazar Bash, Yurdshah, Hindu, and Chahar Souq" and areas such as: Aghdash and Haft Asiyab in it. At that time, they did not have the title of neighborhood, so neighborhoods such as: Nugjar, Mahdi Qadam from Yurdshah neighborhood, Asghar Khan from Hindu, Haft Asiyab from Ali Korke and Aghdash from Zhanz were created. The separation of the six neighborhoods of the city from each other was mainly done with cemeteries. For example: Shahand neighborhood was separated from Bazar Bash neighborhood with Sharaf cemetery, and Bazar Bash neighborhood itself was separated from Yurdshah neighborhood with Jarchi Bashi and Khan cemeteries, or Sheikh Abu Bakr and Qara Tomon cemeteries, which separate The neighborhood of Ali Kurke was one of the Hindu neighborhoods, which eventually reached the number of 10 neighborhoods. Each neighborhood had a socio-cultural connection that distinguished it (ethnically, religiously, etc.) from other neighborhoods. For example, Yurdshah neighborhood is specific to the upper class. It was prosperous and Shiite Muslims, while the Hindu neighborhood was reserved for Jews and Kalimians, the Mahdi-Gadam neighborhood was reserved for Muslims and Christians, and the Aghdash neighborhood was inhabited by Dervishes. The presence of cemeteries was specific to each

neighborhood, and most of these cemeteries were located next to public roads or near city gates. The existence of these cemeteries made it easier to distinguish the boundaries of the neighborhoods. Also, according to written documents and oral, field and illustrated historical evidence, there were 38 mosques in 10 neighborhoods of Urmia city until the end of the Qajar period, and there was at least one mosque in each neighborhood, but according to written documents, 32 mosques can be identified, which can be identified on the map of the structure of the neighborhoods. have been located. Finally, the main structure of the neighborhoods of Urmia city in the Qajar period was achieved to some extent based on documents and evidence by using the main physical elements and non-physical aspects.

بازخوانی نظام ساختاری محله‌های تاریخی شهر ارومیه در دوره قاجار

احد نژاد ابراهیمی^۱، عرفان رحیم‌پور^۲، فاطمه جبارپور مهرآباد^۳

۱. نویسنده مسئول، استاد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir
۲. دانشجوی دکترای شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: er.rahimpour@gmail.com
۳. دانشجوی دکترای شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: fatemehjabbarpour@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۸/۳۰ کلیدواژه‌ها: ساختار شهر ایرانیاسلامی، محله تاریخی ارومیه، ارومیه دوره قاجار	محله یکی از مهم‌ترین ارکان شهرهای ایرانی اسلامی است. در شهرهای تاریخی علی‌الخصوص دوره قاجار هر محله در خود نیازمندی‌های روزمره ساکنان را تأمین می‌کرد. پژوهش‌هایی برای بازنمایی ساختار اصلی شهرهای تاریخی با بهره‌گیری از عناصر اصلی کالبدی انجام یافته است درحالی‌که جنبه‌های کالبدی تنها بعد شکل دهنده ساختار محله نیستند و جنبه‌های غیرکالبدی نیز تأثیر بسزایی در شکل‌گیری محلات سنتی داشته‌اند. محله‌ها در شهرهای سنتی به طور معمول حاصل تعامل اجتماعی میان افراد نزدیک به یکدیگر هستند. هدف پژوهش، شناسایی عوامل کالبدی و غیرکالبدی تأثیرگذار در ساختار محله‌های تاریخی، شناسایی و بازخوانی نظام ساختاری محله‌های شهر ارومیه در دوره قاجار است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است و به منظور دسترسی به داده‌های مورد نیاز از منابع کتابخانه‌ای و بررسی اسناد مکتوب و مصور تاریخی و همچنین نقشه‌های بازسازی شده، منابع شفاهی و شواهد و مستندات میدانی بهره گرفته شده است. داده‌های به دست آمده از منابع مختلف به روش تفسیری مورد واکاوی قرار گرفته و در نهایت نتایج نشان می‌دهند محلات شهر ارومیه دارای مرز و قلمرو مشخص بوده که در عین ارتباط با دیگر محلات، موجب حفظ کلیت هر محله می‌شد. هر محله دارای یک دروازه اختصاصی در حصار شهر و چندین معابر و گذر اصلی بود که اصلی‌ترین گذر همان معبر مواصلاتی بین دروازه و بازار بود. در محل تلاقی گذرهای اصلی مرکز محله مسجد به عنوان کاربری مذهبی و دیگر کاربری‌ها شکل می‌گرفت. نیازهای ساکنین هر محله به سبب کاربری‌های خدماتی داخل محله تأمین می‌شد و محله‌ها دارای پیوستگی اجتماعی و فرهنگی بوده‌اند به طوری‌که موجب تمایز با سایر محلات می‌شد.

استناد: نژاد ابراهیمی، احد؛ رحیم‌پور، عرفان؛ و جبارپور مهرآباد، فاطمه (۱۴۰۴). بازخوانی نظام ساختاری محله‌های تاریخی شهر ارومیه در دوره قاجار. *جغرافیا و برنامه‌ریزی*، ۳۱ (۹۳)، ۵۵-۳۵.

<http://doi.org/10.22034/gp.2024.60840.3242>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

مقدمه

محلّه یکی از مهمترین ارکان شهر سنتی (تاریخی) است (عابدینی، ۱۳۹۹: ۲)، الگوی محلّه برای شهرهای تاریخی خاورمیانه، به‌خصوص از دوره‌ی بعد از اسلام به‌وضوح مستند شده‌اند (Abu Lughod، ۱۹۸۷: ۱۶۳)، عناصر اصلی زندگی شهری در دوره اسلامی شامل حکومت، امت، اصناف و محلات است (اشرف، ۱۳۵۳: ۲۴). محلّه به عنوان منبع هویت اجتماعی (Forrest & kearns، ۲۰۰۱: ۲۱۲۹) در بیشتر سنت‌های شهری، گروه‌های اجتماعی هستند که توسط فرآیندهای محلی پایین به بالا یا فعالیت‌های زندگی شهری ایجاد می‌شوند (Smith، ۲۰۱۰: ۱۳۹). در شهرهای تاریخی ایران نیز به دلیل وجود ویژگی‌های کالبدی خاص آن زمان، وجود همبستگی اجتماعی میان ساکنان، نوعی حس تعلق خاطر و هویت را برای اهالی هر محلّه به همراه داشت که خود دلیل ایجاد سرمایه‌ی اجتماعی موجود در این محلّه‌ها بوده است (شکور و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۶). هر محلّه در خود نیازمندی‌های روزمره ساکنان را تأمین میکرد و درواقع، شهری کوچک بود (چیزفهم دانشمندیان و نژاد ابراهیمی، ۱۴۰۱: ۳۶۵). مکان‌هایی که مردم در آنها به معاشرت می‌پرداختند؛ در اصل محلات و بافت‌های قدیمی به عنوان کانون زیست ساکنان شهر نقش تأثیرگذاری در حیات شهروندان داشته‌اند و یادآور خاطرات ارزشمند ساکنان خود می‌باشند (عبدالله‌زاده و سروی، ۱۴۰۰: ۱۵۰). در دوره قاجاریه، ساختار کلی شهر ایرانی در صورت گذشته خود باقی ماند و با وجود جنگ‌های ایران و روس و مسائل و مشکلات دیگر، در سایه امنیت و رونقی که پدید آمد، توسعه یافتند (اهری، ۱۳۹۴: ۲۳ و ۲۴). مستندسازی محلّه‌های تاریخی برای حفظ هویت و شخصیت منحصر به فرد منطقه حیاتی است (Jalil Ibrahim & et al، ۲۰۲۲: ۱). در برخی از پژوهش‌ها تلاش شده است تا ساختار اصلی شهرهای تاریخی را با بهره‌گیری از عناصر اصلی کالبدی بازنمایی کنند درحالی‌که جنبه‌های کالبدی تنها بعد شکل دهنده ساختار محلّه نیستند و جنبه‌های غیرکالبدی نیز تأثیر بسزایی در شکل‌گیری محلات تاریخی داشته‌اند. تصویرسازی محلّه‌ها براساس عناصر اصلی شهر در اصل همگون سازی و مسلط کردن روح زمانه بر نقاط اقتدار حکومت هم عصر آن است، نه واقعیت زندگی اجتماعی در آن‌ها؛ محلّه‌ها به طور معمول ماحصل تعامل اجتماعی میان افراد نزدیک به یکدیگر هستند. در این پژوهش با بررسی مفهوم ساختار و نظام ساختاری محلّه‌های تاریخی به ویژه ایران عوامل کالبدی و غیر کالبدی تأثیرگذار در شکل‌گیری این محلات معرفی می‌شوند که هدف و پرسش اصلی این پژوهش، شناسایی و بازخوانی نظام ساختاری محلّه‌های شهر ارومیه در دوره قاجار با استناد به اسناد تاریخی و شواهد میدانی و شفاهی است. زیرا باتوجه به اهمیت دوره قاجار در روند ساختار محلّه‌ها تحقیقاتی در این زمینه برای چندین شهر صورت گرفته است و بررسی و شناسایی محلات تاریخی در دوره قاجار شهر ارومیه می‌تواند حائز اهمیت از جانب غنی سازی تاریخی در شناخت این شهر باشد. امروزه به دلیل عدم توجه به محلات تاریخی شهر ارومیه و نادیده گرفتن ساختارهای آن در مداخلات صورت گرفته، معنا و مفهوم اصیل محلّه به فراموشی سپرده شده است؛ لذا اهمیت این پژوهش از آن جهت است که هم به شناسایی ساختارهای کالبدی محلات می‌پردازد و هم ساختارهای غیرکالبدی محلات، انسان و عاملیت وی را بیش از هر چیزی برجسته می‌سازد. این پژوهش با به کارگیری و تلفیق روش‌های تاریخی و توصیفی- تحلیلی به انجام رسیده است که به منظور دسترسی به داده‌های مورد نیاز از منابع کتابخانه‌ای و بررسی اسناد مکتوب و مصور تاریخی و هم چنین نقشه‌های بازسازی شده، منابع شفاهی و شواهد و مستندات میدانی بهره گرفته شده است. داده‌های به دست آمده از منابع مختلف به روش تفسیری مورد واکاوی قرار گرفته و در نهایت منجر به شناسایی و بازخوانی ساختارها و نظام‌ها گردیده‌اند.

پیشینه پژوهش

ساختار محلّه‌های تاریخی از موضوع‌هایی است که در سال‌های اخیر برخی از پژوهشگران تلاش‌هایی انجام داده‌اند تا بتوانند جنبه‌های مختلف و بعضاً متضاد آن را شناسایی و عرضه کنند. برخی از پژوهش‌های داخلی انجام گرفته در ارتباط با ساختار محلّه‌ها در جدول ۱ بررسی می‌گردد.

جدول (۱). پیشینه پژوهش مرتبط با موضوع مورد پژوهش. منبع: نگارندگان

پژوهشگران	عنوان پژوهش	نتایج پژوهش
چیزفهم دانشمندیان و نژاد ابراهیمی (۱۴۰۱)	شناسایی ساختار محله‌های شهر شیراز از دوره اتابکان تا قاجار	عوامل اجتماعی در محله‌ها از بااهمیت‌ترین ویژگی معنابخش به شمار می‌آید که علاوه بر داشتن رابطه دو سویه با سایر قلمروهای کالبدی و خدماتی، زیربنای‌های اساسی آن‌ها را نیز شکل می‌دهد.
قدکیان و همکاران (۱۳۹۶)	بازخوانی و بازشناسی ساختار و سیر تحول تاریخی محله امام‌زاده جعفر (ع) یزد تا پیش از تغییرات دوران معاصر	بیان دلایل و زمینه‌های توسعه و رونق شهر در محدوده محله امام‌زاده، شناخت گذرهای تاریخی شهر و روند توسعه بازار در ارتباط با عناصر ساختاری محله امام‌زاده و نظام‌های قابل شناسایی در این روند باید در طرح‌های شهری مرتبط با این محدوده مورد توجه قرار گیرد.
شیخی (۱۳۸۲)	ساختار محله‌ای شهر در سرزمین‌های اسلامی	نظام و ساختار محله‌ای در شهرهای سرزمین اسلامی بیش از آنکه متأثر از جهان‌بینی، تعلیم و احکام اسلامی باشد، متأثر از ویژگی‌های سرزمینی و بازتابی از مجموعه شرایط و عوامل اثرگذار فرهنگی و اجتماعی پیش اسلامی است.
سرافراز و همکاران (۱۴۰۱)	تبیین نقش مسجد در انسجام ساختار کالبدی- فضایی محله نمونه موردی در سه پهنه از شهر دزفول	شاخص‌هایی که مسجد را به‌عنوان عنصری انسجام‌بخش در فضای شهر تبدیل می‌کند عبارت‌اند از وحدت، امت واحد و قرارگاه رفتاری بودن مسجد به‌عنوان مهم‌ترین معیارها در جهت نقش تعیین‌کننده مسجد. طراحی مسجد به‌گونه‌ای که پاسخ‌گو به مقتضیات زمان خود باشد، دیدگاه جهان‌بینی در فضای سکونت را به عینیت تبدیل خواهد کرد. می‌توان با تقویت ابعاد موردنظر مسجد در مقیاس خرد همسایگی تا محله و فرا محله‌ای به سطحی از یکپارچگی و انسجام فضایی در بافت شهری رسید.
زهره اهری (۱۳۹۴)	شناسایی ساختار ثانویه شهر ایرانی در دوره قاجاریه	با توجه به نقش ساختار ثانویه در انسجام بخشیدن به سازمان فضایی- کالبدی شهر کهن شناسایی همه اجزای آن فهم نقش‌های موجود و تعریف نقش‌های تازه برای عناصر این ساختار، شناسایی چگونگی پیوند اجزاء و نحوه حفظ و ارتقای کیفیت عناصر و فضاهای سازنده ساختار ثانویه می‌تواند مبنایی برای برنامه‌ریزی و طراحی فراهم کرده و چارچوب نحوه مداخله در شهر کهن را تعیین کند. چنین رویکردی با یکپارچه کردن سازمان فضایی کالبدی بخش تاریخی هویت فرهنگی و اجتماعی آن را تقویت می‌کند.
Smith (۲۰۱۰)	بررسی باستان شناسی محله‌ها و مناطق در شهرهای باستانی	محله‌ها بخش‌های کوچکی از تعامل اجتماعی چهره به چهره هستند، در حالی که مناطق بخش بزرگتر هستند که به عنوان واحدهای اداری در داخل شهرها خدمات ارائه می‌کنند.
کتاب الهی و نژاد ابراهیمی (۱۴۰۱)	نقش فرهنگ مذاهب اسلامی در انسجام اجتماعی محلات تاریخی با مطالعه موردی محله سرتپوله سنندج	در محدوده مورد پژوهش از نظر روابط اجتماعی و حسن مشارکت، روابط ضعیفی مابین همسایگان برقرار است و نهایتاً انسجام اجتماعی در وضعیت نسبتاً مناسبی قرار دارد و پیشنهادهایی ارائه می‌گردد.
محمدی، علیان (۱۳۹۷)	ساختار کالبدی محله در شهرهای ایرانی- اسلامی	مهمترین مشخصه‌ی بافت‌های تاریخی نسبت به سایر بافت‌های امروزی وجود روابط اجتماعی حاکم بر آن می‌باشد و همچنین تعاملات اجتماعی و روابط چهره به چهره در آن تعیین کننده ابعاد محله است.
کتاب الهی و همکاران (۱۴۰۱)	بازاندیشی مفهوم سلامت زیستی محله معاصر ایرانی-اسلامی در دوره پسا کرونا	تحلیل مضمون مبنای نصوص دینی، فقه و شریعت اسلامی و همچنین آرا و نظرات اندیشمندان دوره اسلامی در زمینه وضعیت مطلوب محله اسلامی براساس دو مؤلفه کالبدی فضایی و اجتماعی اقتصادی انجام گرفته است. محله به عنوان کانون هم زیستی توده‌های همگن جامعه به لحاظ اجتماعی اقتصادی بایستی برآورده کننده فضیلت، کرامت و مشارکت برای ساکنانش باشد. همچنین ساختار محله بایستی به گونه‌ای طراحی گردد که امکان تحقق احکام، اخلاقیات و اعتقادات اسلامی را فراهم آورده و به تبع آن تجربه زیسته روانی مطلوبی را برای ساکنانش به ارمغان آورد. این محله همچنین به لحاظ کالبدی فضایی بایستی برآورده کننده نیازهای اولیه ساکنان در عصر حاضر باشد.
عابدینی (۱۳۹۹)	تحلیل ساختار فضایی محلات سنتی شهری براساس نظام مراکز محله (نمونه موردی: محله سنگلج، تهران)	نیاز خوانش الگوی فضاهای مراکز محله در وضعیت امروزه بافت‌های فرسوده و ارائه راهکارهایی در جهت احیای این نظام عملکردی.
فتحی (۱۳۹۹)	سکونت در محله	محله دولت، به مثابه محله‌ای جدید، با محلات کهن شهر تهران تفاوت داشت و عناصر و اجزای آن مقیاسی فرامحله‌ای و شهری داشتند. این محله براساس خواست و خیال شاه و درباریان برای ایجاد شهری جدید با ساختاری تازه و صورتی نو به‌وجود آمد. ویژگی‌های طبیعی و مصنوع و عوامل دیگری چون اقتصاد، سیاست و نگرش، اعیان و

درباریان و به خصوص نخواستگان را به سکونت در محله دولت ترغیب کرد. وجود باغ‌های فراوان، امکانات و تأسیسات زندگی نو در این محله سبب ایجاد شیوه سکونت غیردائم و زندگی در باغ درون شهری در محله دولت شد. این محله برای برخی از نخواستگان به مثابه محل سکونت دوم به شمار می‌رفت که خواهان زندگی در هر دو عرصه شهر کهن و شهر جدید بودند. بنابراین، در محله دولت با توجه به نوع سکونت ساکنان و متناسب با شیوه زیست آنها، شکل تازه‌ای از سکونت و همچنین صورت جدیدی از معماری رخ نمود.	
---	--

با توجه به مقاله‌های "از محلی تا جهانی، یک صد سال از برنامه ریزی واحد همسایگی" از William (۲۰۰۹)، "واحد همسایگی" از Perry (۱۹۲۹)، "نقش محله‌ها در موفقیت شهرها" از Rapoport (۲۰۰۱)، "برنامه ریزی با واحد همسایگی" از William و Lauren (۱۹۸۵) و کتاب "محله" اثر امیلی تالن (۲۰۱۸)، از مفهوم محله در پژوهش‌های خارجی به عنوان واحد همسایگی (واحدی کالبدی- عملکردی) یاد می‌شود که با مفهوم محله در ایران (واحدی اجتماعی- فضایی) همسو نمی‌باشد؛ همچنین ثقه‌الاسلامی و امین‌زاده (۱۳۹۲) در مقاله خود با عنوان "بررسی تطبیقی مفهوم و اصول به کار رفته در محله ایرانی و واحد همسایگی غربی" با مقایسه محله و واحد همسایگی دریافتند که این دو نگرش متفاوت به مفهوم محله در تعیین و تعریف مرزهای کالبدی، عنصر شاخص محله و نیز اصول شکل دهنده نقش داشته است؛ برای مثال الگوی شکل‌گیری محله ارگانیک و متمرکز بوده ولی الگوی شکل‌گیری واحد همسایگی در غرب متنوع و از پیش تعیین شده بوده است و یا عنصر شاخص محله مسجد در حالیکه عنصر شاخص واحد همسایگی دبستان بوده است. از این رو که مفهوم واحد همسایگی در غرب همسو با هدف تحقیق نمی‌باشد جهت استخراج مفاهیم به پژوهش‌های داخلی و ایرانی استناد گردیده است. با توجه به این اکثر پژوهش‌ها در رابطه با موضوع ساختار و محلات تاریخی انجام گرفته‌اند ولی پژوهش در رابطه با نظام ساختاری محلات علی‌الخصوص در نسبت با شهر ارومیه صورت نگرفته است. لذا این مساله ضرورت انجام پژوهش در رابطه با نظام ساختاری محلات شهر ارومیه در دوره قاجار را به خوبی نشان می‌دهد.

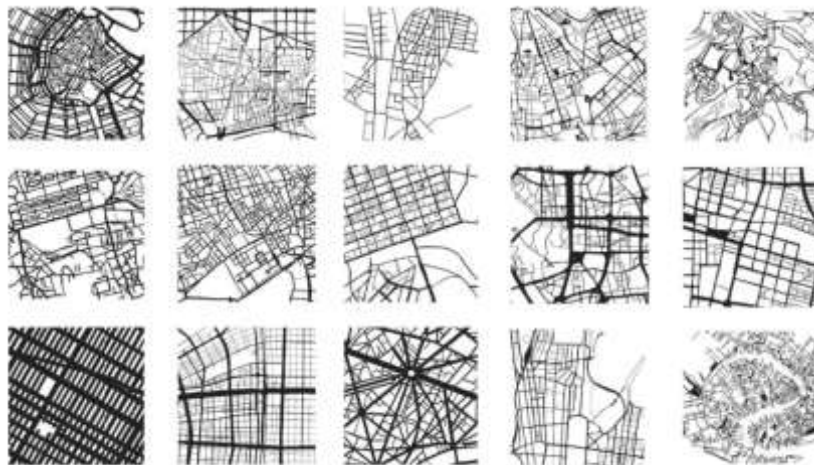
مبانی نظری

ساختار شهری

واژه ساختار معادلی برای کلمه «استراکچر»^۱ در زبان انگلیسی است. در فرهنگ‌های ایرانی در مقابل واژه «استراکچر» دو واژه ساختار و ساخت آمده است (آشوری، ۱۳۸۴). یکی از اصیل‌ترین تعریف‌های ساختار شهر که در شهرسازی کاربرد دارد تعریفی است که دیوید کرین از ساختار شهر ارائه می‌دهد و آن را شامل "خیابان‌ها، بناهای عمومی و فضاهای باز و تسهیلات آنها" معرفی می‌کند و ساختار اصلی را همان شالوده نمادین معرفی می‌کند. خصوصیتی که مورد اشاره لنگ نیز هست وقتی می‌گوید که «بیشتر شخصیت یک مکان برخاسته از طرز قرارگیری این عناصر نسبت به هم و به فضاهای مابین آنهاست (اهری، ۱۳۹۴: ۲۴). بیکن و تانگه نیز با کرین هم عقیده بوده و معتقدند ساختار شهر به بخش نسبتاً پایدار شهر اطلاق می‌شود که معرف نقشه ی کلی شهر بوده و از عناصر و اجزایی چون محورهای مهم ارتباطی و عملکردی، میادین و فضاهای باز و عمومی، نظام توزیع کاربری‌ها و فعالیت‌های عمده، آرایش فضایی عناصر و چگونگی ارتباط آن‌ها تشکیل می‌شود (نژاد ابراهیمی و حیدری، ۱۳۹۹: ۳۳) و ساختار اصلی شهر یا شالوده نمادین آن که از مکان‌های نمادین و پیوندهای میان آن‌ها ساخته می‌شود، بخش نسبتاً پایدار شهر و نیز سازنده تصویر ذهنی از آن است. تصویری که به گفته لینچ با پیوند مکان‌ها با هم، کلیت همبسته‌ای فراهم می‌سازد که جهت‌یابی در شهر را فراهم می‌آورد (اهری، ۱۳۹۴: ۲۵). در مقابل اپلیارد با مطرح کردن نقش بنا و فضا به عنوان قرارگاه فعالیت و یا نقشی که در جامعه دارند، فراتر از جنبه‌های کالبدی آنها می‌رود و به معنایی که افراد برای بناها و فضاها قائلند، اشاره دارد (اهری، ۱۳۹۴: ۲۵). برخی دیگر همچون الکساندر در تعریف و تشخیص ساختار شهر، علاوه بر کیفیت‌های کالبد محیط، به جنبه‌ی معنایی آن نیز توجه می‌نمایند. ایشان معتقدند، هرچند خیابان‌ها اصلی‌ترین عنصر موجود ساختار شهرها به حساب می‌آیند،

¹ . Structure

ولی بی‌توجهی به ویژگی‌های فرهنگی ساکنین و کنش‌های اجتماعی آن‌ها به خلق محیط‌هایی بی‌روح و بی‌معنا منجر می‌شود (نژاد ابراهیمی و حیدری، ۱۳۹۹: ۳۳). بنابراین در بررسی ساختار شهر، هم مسئله خوانایی آن برحسب گروه‌های مختلف مورد توجه قرار می‌گیرد و هم معنایی که محیط برای ساکنان دارد؛ اهری با بررسی تعاریف به این نتیجه رسید که در شناسایی ساختار میتوان در یک مرتبه براساس خصوصیات بارز کالبدی و تشخیص بناها و فضاها اقدام کرد. کاری که در شناسایی ساختار اصلی شهر ایرانی توسط محققان دنبال شده است. و در مرتبه دیگر براساس نحوه رفتار و حرکت مردم در فضاها، استفاده آن‌ها از مکان‌ها و معنایی که به این ترتیب فضاها و مکان‌ها برایشان می‌یابند، شیوه‌ای را که مکان‌ها و فضاها در نظر مردم ساختار می‌یابند فهم کرد (اهری، ۱۳۹۴: ۲۵).

شکل (۱): نمونه‌ای از ساختار کالبدی شهرهای اروپایی

منبع: برگرفته از سایت [Pinterest.com](https://www.pinterest.com)

جدول (۲). نظرات برخی صاحب‌نظران در مورد ساختار شهر. منبع: نگارندگان

پژوهشگر	تعریف ساختار
دیوید کرین ^۱ (۱۹۶۰)	ساختار شهر را شامل "خیابان‌ها، بناهای عمومی و فضاهای باز و تسهیلات آنها" معرفی می‌کند و ساختار اصلی را همان شالوده نمادین معرفی می‌کند.
جان لنگ ^۲ (۱۹۹۴)	بیشتر شخصیت یک مکان برخاسته از طرز قرارگیری این عناصر نسبت به هم و به فضاهای مابین آنهاست.
ادموند بیکن ^۳ (۱۹۷۸)	مهم‌ترین عنصر ساختار شهر محورهای مهم ارتباطی و عملکردی
اپلارد ^۴ (۱۹۶۹)	فراتر از جنبه‌های کالبدی آنها می‌رود و به معنایی که افراد برای بناها و فضاها قائلند، اشاره دارد
زهره اهری (۱۳۹۴)	در شناسایی ساختار میتوان در یک مرتبه براساس خصوصیات کالبدی در مرتبه دیگر معنای مکان‌ها در نظر مردم فهم کرد.

نظام ساختاری در محلات

در لغتنامه دهخدا به معنای «کوی، برزن، یک قسمت از چندین قسمت شهر و یا قریه و یا قصبه» آمده است (دهخدا، ۱۳۸۴). در فرهنگ عمید محله متناظر با قسمتی از شهر با چندین خیابان، کوچه و مغازه، کوی و برزن تعریف شده است (عمید، ۱۳۹۳). طبق تعریف دیویدسون از محله: محله مسکونی، کوچکترین ناحیه برای برنامه‌ریزی است که در آن ساکنان دارای تسهیلات عمومی و نهادهای اجتماعی مشترک هستند و در آن به صورت پیاده‌رفت و آمد می‌کنند (Davidson, ۲۰۰۷: ۲۸۰) و طبق تعریف اسمیت از محله که یک منطقه مسکونی است که دارای تعامل چهره به چهره قابل توجهی است و براساس ویژگی‌های

^۱ Crane

^۲ Lang

^۳ Bacon

^۴ Appleyard

فیزیکی و یا اجتماعی‌اش متمایز از سایر محله‌ها است (Smith, ۲۰۱۰: ۱۳۹). هر محله محل سکناى ترکیبی از قشرهای گوناگون اجتماعی بوده و در واقع سکونتگاه گروه‌های قومی، نژادی مذهبی و صاحبان پیشه‌ها است (لطیفی و صفری چابک، ۱۳۹۲: ۴)؛ و در بسیاری موارد همین امر برای نام‌گذاری محله مورد استفاده قرار می‌گرفت (سادات محمدی و علیان، ۱۳۹۸: ۹۹). در شهرهای بزرگ هر محله برای خود شهری بود نیمه مستقل با بازارها، مساجد و سازمان اداری مشخص که وابسته به حکومت شهر بود همکاری و تعاون بین افراد یک محله و حمایت اجتماعی و اقتصادی آنان از همدیگر آنقدر بود که فقدان مقررات برای تأمین امنیت اجتماعی فرد را تا حدودی جبران میکرد هم محله‌ای بودن نیز نوعی ارزش محسوب می‌شد میدان‌های کوچک ارتباطی درون محله‌های مسکونی که میدانچه نامیده می‌شد از اهمیت بارزی برخوردار بوده (سلطان زاده، ۱۳۶۵: ۷۵) فضاهای عمومی اعم از باز و بسته جایگاهی برای برقراری ارتباط نزدیک هم‌پیوندی و کاهش تضادها است این فضاها مکان‌هایی‌اند که بشر می‌تواند خود را در آن باز یابد و رابطه‌هایی اجتماعی خود را تقویت کند (محمدی و علیان، ۱۳۹۷: ۹۹). محله‌ها در اغلب شهرهای اسلامی با عناصر کالبدی از یکدیگر جدا می‌شدند. در بسیاری موارد این مرزها توسط مردم محله‌ها ایجاد و مورد حفاظت واقع می‌شد و نهادهای حکومتی در آن دخالت نداشتند؛ بافت اجتماعی درون محله‌ها بسیار منسجم بود و برای حفظ امنیت در برابر تهدیدهای بیرونی، ورودی‌های محله‌ها در بسیاری موارد دروازه داشتند (دانشپور و همکاران، ۱۳۹۵: ۷).

محله در ساده‌ترین تعریف عبارت است از خانه‌های مجاور هم در یک فضای جغرافیایی خاص که ساکنان این خانه‌ها با هم روابط شخصی و تعامل رو در رو دارند و میزانی از همبستگی اجتماعی در بین آن‌ها وجود دارد. به عبارت دیگر، محله یک فضای اجتماعی جغرافیایی است که محدود و مبتنی بر روابط گرم و تعاملات رو در رو همسایگان است (معدفر -مقدم، ۱۳۸۹: ۱۲۸). قاسمی و نگینی به نقل از توسلی که معتقد است محله یک اجتماع کوچک طبیعی است که برای برقرار شدن روابط اجتماعی، محیط بسیار مساعدی را به‌وجود آورده است. خصوصیات هر محله بر حسب سطح زندگی اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی، کم و بیش صورت و شکل دقیقی به خود می‌گیرد. به اعتقاد او، قدرت هر محله تابع تجانس اجتماعی ساکنان آن است. همسانی و شباهت در نوع زندگی موجب شناسایی متقابل افراد و احساس تعلق به گروه معنی می‌گردد (قاسمی و نگینی، ۱۳۸۹: ۱۲۲). عبدالمهی و همکاران (۱۳۸۹) با بررسی مطالعات به تعریفی از محله دست یافته‌اند: «محدوده یکپارچه فضایی از شهر با مرزهای کالبدی بنابر درک ذهنی و یا نشانه عینی برای ساکنانی که تعلق مکانی و همبستگی اجتماعی در آن احساس کنند. تعیین کننده مقیاس این محدوده، امکان شناخت رو در رو و پاسخگویی به نیازهای روزمره در حد پیاپی‌ده‌روی است». پس در مطالعه و شناخت محله باید به چهار عامل توجه داشت: الف) مرزهای کالبدی و نمادی؛ ب) پیوندهای اجتماعی؛ پ) تسهیلات و خدمات محلی؛ ت) هویت و احساس تعلق نسبت به مکان زندگی (عبدالمهی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۰۰). مسجد از عناصر اصلی شهر بعد از دوره اسلامی و از معیارهای اصلی شناخت شهر در زیستگاه‌های انسانی در دوره شکوفایی تمدن اسلامی بوده و از اهمیت زیادی برخوردار شد (حسین‌زاده و همکاران، ۱۳۹۱: ۷۴) که محله برای خود، مسجد، بازارچه، مدرسه، حسینیه، تکیه، مسکن و راه‌های ارتباطی را دارا بوده و شهر به طور معمول، از چند محله تشکیل می‌شد و هر محله دروازه مخصوص به خود را داشت (پیرنیا، ۱۳۸۷). محله‌ها به وسیله کوچه‌هایی به بازار یا دل شهر وصل می‌شد کوچه‌های محله به صورت راه‌های باریکی خانه‌ها را به هم وصل کرده چون شبکه‌ای از موی رگ‌ها که امکانات ارتباطی ساکنان را فراهم می‌ساختند. گذرهای گره‌های کوچکی در محله‌های شهری بودند که محل ملاقات و ارتباط بین مردم هر محله محسوب می‌شدند سرگذر گاهی به صورت محل انجام مراسم مذهبی در می‌آمد در طول کوچه‌ها گهگاه فضاهای سرپوشیده‌ای به نام ساباط وجود داشت که جای مناسبی برای مکث بود بسیاری از محله‌های ایرانی-اسلامی از عواملی چون انسجام و پیوستگی مناسبی برخوردار بودند و همین عامل موجب بالا رفتن ارتباط‌های چهره به چهره و برطرف شدن بسیاری از مشکلات از سوی هم محله‌ای‌ها می‌گردید (پورجعفر و پورجعفر، ۱۳۹۱: ۱۷). محله‌ها را معمولاً به سه طریق تعریف و مشخص می‌کنند: از طریق حد و مرزهای کالبدی، از طریق هویت و خصلت ویژه‌شان و از طریق پیوندهای کارکردی و اقتصادی. محله‌ها را می‌توان از طریق حد و مرزهای مشخص و متمایزشان بازشناخت؛ حد و مرز ممکن است از طریق گسست کالبدی، مانع یا حاشیه کالبدی مثلاً رودخانه یا مسیری شلوغ

مشخص شود یا به طور مصنوعی به خاطر تسهیلات اداری تعیین شود (تیزدل و همکاران، ۱۳۷۹: ۱۱). یکی از مولفه‌های شهرهای اسلامی را مناطق مسکونی و و محله‌ها بیان کرده و تعریف کرده‌اند که در حقیقت شهر اسلامی را میتوان مجموعه‌ای از مناطق و محله‌های همگن و متجانس دانست گروه‌هایی که در این محله‌ها می‌زیسته‌اند هویت مذهب و قومیت خود را برای قرن‌ها همچنان حفظ کرده‌اند. اهالی هر محله با زبان، مذهب، حرفه فامیل و اصل و نسب واحد و مشترک کنار یکدیگر زندگی می‌کرده‌اند. عدم تفکیک طبقات اجتماعی از خصیصه‌های بارز محله‌های شهر اسلامی است؛ به طوری که فقیر و غنی در محله‌ای مشترک زندگی می‌کردند. محله‌های شهرهای اسلامی، در ساختار خود از وحدت جغرافیایی خاصی برخوردار هستند. بن بست‌ها، کوچه‌ها، گذرگاه‌ها و مراکز محله‌ها با عناصر عمومی دست به دست هم داده به محله موجودیت می‌بخشند هر یک از این اجزاء دارای ویژگی‌های خاص خود هستند که از جهت بافت سنتی شهرها، اهمیت بسزایی دارند عناصر و فضاهایی همچون بازارچه‌ها، مساجد، حمام، سقاخانه‌ها، آب انبارها و در برخی از محله‌های معتبر، کاروان سرا و میدانچه و در شهرهای ایران گاهی زورخانه به خاطر تأمین نیازهای ساکنان هر محله به وجود آمده و در واقع به زندگی آنها استقلال نسبی بخشیده است. اجزای محله را منازل مسکونی بن‌بست‌ها، کوچه‌ها و بالاخره تأسیسات عمومی مرکز محله نظیر مساجد، عبادت گاه‌ها، بازارچه‌ها، حمام‌ها آب انبارها و گاهی قهوه خانه‌ها تشکیل میداد (خدایی و تقوایی، ۱۳۹۰: ۱۰۸). محله در شهرهای اسلامی همان مکان‌های تشکیل شبکه‌های اجتماعی‌اند و چنین ساختاری بیش از آنکه تنها یک فضا باشند، یک تجربه‌اند. این مکان شامل فضاهایی برای تحقق شرایط سکونت افرادی است که در آن محله زندگی می‌کنند و یا برای انجام امری یا دریافت خدماتی به آنجا مراجعه می‌کنند. مسجد، مدرسه، تکیه، حسینیه، خانقاه، دارالشفاء و عناصر مهم غیر مسکونی بافت محله‌ها هستند. هر محله معمولاً مرکزی داشت با عناصر عملکردی خاص در مقیاس محله که مسجد و بازارچه عناصر اصلی مرکز محلات را تشکیل می‌داد. گاهی اوقات هر چند محله، دارای یک مرکز محله بوده و یک محله اصلی شامل چند زیر محله نیز بوده است (نقی‌زاده، ۱۳۸۷). محلات شهری این امکان را فراهم می‌کردند که قشرها، گروه‌ها، فرقه‌ها و مذاهب مختلف در محدوده‌های «خودی شده» هویت خود را باز یافته، آداب، رسوم، عادات و مراسم خود را در چارچوب شهر بازسازی کنند. یکی از دلایل توزیع جمعیت شهری در محلات، نیاز اقلیت‌های مذهبی یا قومی بود (چیزفهم دانشمندیان و نژاد ابراهیمی، ۱۴۰۱: ۳۶۴). محله به مثابه سلول اصلی شهر تاریخی در ایران سکونتگاه قوم، نژاد، مذهب یا فرقه‌ای خاص است. جامعه شهری رنگ گرفته از نظام عشیره‌ای، در روند شکلگیری خود مجموعه‌هایی را ایجاد کرد که به محله معروف شدند. محدوده آن نیز به واسطه وابستگی‌های قومی، نژادی و مذهبی و حرفه‌ای و طبقاتی تعریف‌شدنی است. ساکنان محله نسبت به یکدیگر و محله، دارای وظایف و حقوق خاصی بودند؛ و خود را جزئی از جمع، و بقا و آسایش خود را در کارایی و قدرت مجموعه می‌دیدند. این احساس همبستگی شدید، باعث تمایز نسبت به دیگر ساکنان شهر و محله‌ها می‌شد. روابط اجتماعی حاکم به صورت بسیار ظریفی در شکل‌گیری و استخوان‌بندی محله مؤثر بود و شبکه ارتباطی و مرکز محله و دیگر عناصر کالبدی مانند آب‌انبار، مسجد، حسینیه، سقاخانه و حمام را تعریف می‌کرد. تحت تأثیر چنین شرایط اقتصادی و اجبار به خودکفا بودن نسبی، در هر محله تأسیسات اقتصادی ویژه‌ای برپا می‌شد و مرکزی در خود داشت که همهٔ مایحتاج روزانه و کوتاه‌مدت محله را فراهم می‌ساخت (عبداللهی و همکاران، ۱۳۸۹: ۹۶ و ۹۷).

جدول (۳). تعاریف محله از نظر پژوهشگران و مفاهیم مستخرج از آن. منبع: نگارندگان

پژوهشگر	تعریف محله	مفاهیم مستخرج از تعریف
لطیفی و صفری چابک (۱۳۹۲)	محله سکونتگاه گروه‌های قومی، نژادی، مذهبی و صاحبان پیشه‌ها است. وجود بازارچه‌ها در مراکز محله به عنوان نهاد کوچکتر بازار همان نقش و عملکرد اجتماعی و اقتصادی را ایفا می‌کرده است.	همسانی ساکنین، بازارچه، مرکز محله
سلطان زاده (۱۳۶۵)	هر محله برای خود با بازارها، مساجد و سازمان اداری مشخص که وابسته به حکومت شهر بود همکاری و تعاون بین افراد یک محله و حمایت اجتماعی و اقتصادی آنان از همدیگر بسیار بالا بود و میدان‌های کوچک ارتباطی درون محله‌های مسکونی که میدانچه نامیده میشد از اهمیت بارزی بر خوردار بوده. وجود گذرها که علاوه بر فعالیت‌های ارتباطی و دسترسی باعث ایجاد ارتباط حضوری و به تبادل افکار و اطلاعات می‌پرداختند	خودکفایی، عنصر شاخص مسجد، همبستگی اجتماعی، میدان اجتماعی، گذر، بازارچه
معیدفر و مقدم (۱۳۸۹)	محله یک فضای اجتماعی جغرافیایی است که محدود و مبتنی بر روابط گرم و تعاملات رو در وی همسایگان است.	همبستگی اجتماعی، مرزهای مشخص
قاسمی و نگینی به نقل از توسلی (۱۳۸۹)	قدرت هر محله تابع تجانس اجتماعی ساکنان آن است. همسانی و شباهت در نوع زندگی موجب شناسایی متقابل افراد و احساس تعلق به گروه معنی می‌گردد.	همبستگی اجتماعی، برقراری روابط اجتماعی
پیرنیا (۱۳۸۷)	محله برای خود، مسجد، بازارچه، مدرسه، حسینیه، تکیه، مسکن و راه‌های ارتباطی را دارا بوده بوده و هر محله دروازه مخصوص به خود را داشت.	عنصر شاخص مدرسه، عنصر شاخص مسجد، بازارچه، گذر، دروازه
پورجعفر و پورجعفر (۱۳۹۱)	گذرگاه‌های کوچکی در محله‌های شهری بودند که محل ملاقات و ارتباط بین مردم هر محله محسوب میشدند سرگذر گاهی به صورت محل انجام مراسم مذهبی در می‌آمد؛ از عواملی چون انسجام و پیوستگی مناسبی برخوردار بودند و همین عامل موجب بالا رفتن ارتباط‌های چهره به چهره و برطرف شدن بسیاری از مشکلات از سوی هم محله‌ای‌ها می‌گردید.	گذر، همبستگی اجتماعی، عنصر شاخص مسجد
نقی زاده (۱۳۸۷)	مسجد، مدرسه، تکیه، حسینیه، خانقاه، دارالشفاء، عناصر مهم غیر مسکونی بافت محله‌ها هستند. هر محله معمولاً مرکزی داشت با عناصر عملکردی خاص در مقیاس محله که مسجد و بازارچه عناصر اصلی مرکز محلات را تشکیل می‌داد.	عنصر شاخص مدرسه، عنصر شاخص مسجد، مرکز محله، بازارچه
عبداللهی و همکاران (۱۳۸۹)	احساس همبستگی، باعث تمایز نسبت به دیگر ساکنان شهر و محله‌ها می‌شد. روابط اجتماعی حاکم به صورت بسیار ظریفی در شکل‌گیری و استخوان‌بندی محله مؤثر بود و شبکه ارتباطی و مرکز محله و دیگر عناصر کالبدی مانند آب‌انبار، مسجد، حسینیه، سقاخانه و حمام را تعریف می‌کرد. تحت تأثیر چنین شرایط اقتصادی و اجبار به خودکفا بودن نسبی، همهٔ مایحتاج روزانه و کوتاه‌مدت محله را فراهم می‌ساخت.	مرکز محله، عنصر شاخص محله، خدمات محلی، خودکفایی، همبستگی اجتماعی
تیزدل و همکاران (۱۳۷۹)	محله‌ها را معمولاً به سه طریق تعریف و مشخص می‌کنند: از طریق حد و مرزهای کالبدی، از طریق هویت و خصلت ویژه‌شان و از طریق پیوندهای کارکردی و اقتصادی	مرزهای مشخص، هویت، پیوند کارکردی
خدایی و تقوایی (۱۳۹۰)	اهالی هر محله با زبان، مذهب، حرفه فامیل و اصل و نسب واحد و مشترک کنار یکدیگر زندگی می‌کرده‌اند. عدم تفکیک طبقات اجتماعی از خصیصه‌های بارز محله‌های شهر اسلامی است؛ به طوری که فقیر و غنی در محله‌ای مشترک زندگی می‌کردند. محله‌های شهرهای اسلامی، در ساختار خود از وحدت جغرافیایی خاصی برخوردار هستند.	همبستگی اجتماعی، مرزهای مشخص، عنصر شاخص مسجد، بازار، گذر، خدمات محلی
کتاب اللهی و همکاران (۱۴۰۱)	شهر اسلامی فقط کالبد نیست بلکه فضای فکری به عبارتی جهان بینی توحیدی و ایمان، مهمترین عامل تعریف کننده شهر اسلامی است. محله ایرانی- اسلامی دارای دو بعد اجتماعی- اقتصادی و کالبدی- فضایی می‌باشد. محله به عنوان کانون هم زیستی توده‌های همگن جامعه به لحاظ اجتماعی اقتصادی بایستی برآورده کننده فضیلت، کرامت و مشارکت برای ساکنانش باشد. همچنین ساختار محله بایستی به گونه‌ای طراحی گردد که امکان تحقق احکام، اخلاقیات و اعتقادات اسلامی را فراهم آورده و به تبع آن تجربه زیسته روانی مطلوبی را برای ساکنانش به ارمغان آورد. این محله همچنین به لحاظ کالبدی فضایی بایستی برآورده کننده نیازهای اولیه ساکنان در عصر حاضر باشد.	بعد اجتماعی- اقتصادی: کرامت، مشارکت، فضیلت، اعتقادات، اخلاقیات، احکام کالبدی- فضایی: ارتفاع مطلوب بنا، حقوق همجواری، تنوع کاربری، مرکزیت، دسترسی پیاده، دسترسی به مسجد، حد و مساحت محله، سلسله مراتب معابر، سلسله مراتب فضایی، سطح اشغال مطلوب، جغرافیای محیط، بهداشت محیط
قربانی و همکاران (۱۴۰۲)	شهرهای سنتی ایران مبین ساخت ویژه‌ای هستند و آن پیوستگی مجموعه‌ی مرکز شهر و محلات از طریق گذرهای اصلی و بازار است که وظیفه‌ی پیوند میان عناصر مهم شهر را برعهده داشته‌اند. در بافت‌های کهن شهرهای تاریخی ایران، مرکز شهر و مراکز محلات از طریق گذرهای اصلی به هم ارتباط پیدا می‌کردند. ساختار ارتباطی در محدوده بافت‌های	مرکز محله، گذر، بازار، مقیاس انسانی

	قدیم شهری به فراخور شکل‌گیری تاریخی و عملکردهای گذشته و با در نظر داشتن مقیاس انسانی و به صورت ارگانیک شکل گرفته است.	
انسجام درونی پیوستگی فضایی همگنی بافت اجتماعی عنصر شاخص مسجد و خدمات محلی حس تعلق ساکنین	محله‌ها در گذشته دارای انسجام درونی و پیوستگی فضایی بوده و به لحاظ همگن بودن بافت اجتماعی وضعیت مناسبی داشته اند عمدتاً و بر پایه اشتراک غالب در صنف، عقیده و یا چونی معیشت شکل می‌گرفتند و جهان بینی حاکم بر محله محدوده‌ای به هم پیوسته از نظر کالبدی، عملکردی و اجتماعی را مجسم می‌نمود. محله در شهر ایرانی- اسلامی حول مسجد و کاربریهای تأمین کننده خدمات معیشتی ساکنین شکل می‌گرفت. در واقع محله را میتوان به مثابه خانه دوم افراد تلقی نمود که پس از خانه، بخش مهمی از عمر خود را در آن سپری کرده و با آن مأنوس هستند.	کتاب الهی (۱۴۰۲)

با بررسی تعاریف محله از نظر پژوهشگران مختلف و تحلیل و انطباق مفاهیم مستخرج از آن تعاریف مشخص گردید مفاهیم مستخرج در چهار دسته ساختارهای عملکردی- خدماتی، ساختارهای کالبدی، ساختارهای اجتماعی- فرهنگی و ساختارهای طبیعی جای می‌گیرند و هر کدام برای خود دارای زیرمجموعه‌هایی هستند که بر ساختارهای شکل دهنده محلات تاریخی تأثیر مستقیمی دارند (شکل ۲). ساختارهای عملکردی- خدماتی در نسبت با کاربری‌ها و خدمات درون محله‌ای قرار می‌گیرد و بر تنوع و نحوه توزیع آن متمرکز است. ساختارهای کالبدی بیشتر موضوعاتی مربوط به فیزیک و کالبد محلات را شامل می‌شود. ساختارهای اجتماعی- فرهنگی در نسبت با انسان، ارتباطات و اعتقاداتش قرار می‌گیرد و ویژگی‌های فرهنگی و مذهبی ساکنین محله را در برمیگیرد. ساختارهای طبیعی نیز شامل مواردی همچون ویژگی‌های اقلیمی و محیطی هر محله همچون نهار و جوی‌ها و یا عناصر سبز را شامل می‌شود.

شکل (۲): ساختارهای مؤثر بر شکل‌گیری محلات تاریخی

منبع: نگارندگان

داده‌ها و روش‌ها روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد کیفی و با به کارگیری و تلفیق روش‌های تاریخی و توصیفی- تحلیلی به انجام رسیده است که به منظور دسترسی به داده‌های مورد نیاز از منابع کتابخانه‌ای و بررسی اسناد مکتوب و مصور تاریخی و هم چنین نقشه‌های بازسازی شده، منابع شفاهی و همچنین شواهد و مستندات میدانی بهره گرفته شده است. داده‌های به دست آمده از منابع مختلف به روش تفسیری مورد واکاوی قرار گرفته و در نهایت منجر به شناسایی و بازخوانی ساختارها و نظام‌ها گردیده‌اند. ساختارهای مؤثر بر شکل‌گیری محلات تاریخی که عبارت‌اند از ساختارهای عملکردی-خدماتی، ساختارهای کالبدی، ساختارهای اجتماعی-فرهنگی

و ساختارهای طبیعی از بخش مبانی نظری نتیجه گرفته شده‌اند و در بخش بحث و یافته‌ها در محدوده مورد مطالعه با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و بررسی اسناد مکتوب و مصور تاریخی و منابع شفاهی و مستندات میدانی بررسی و مورد واکاوی قرار گرفته‌اند.

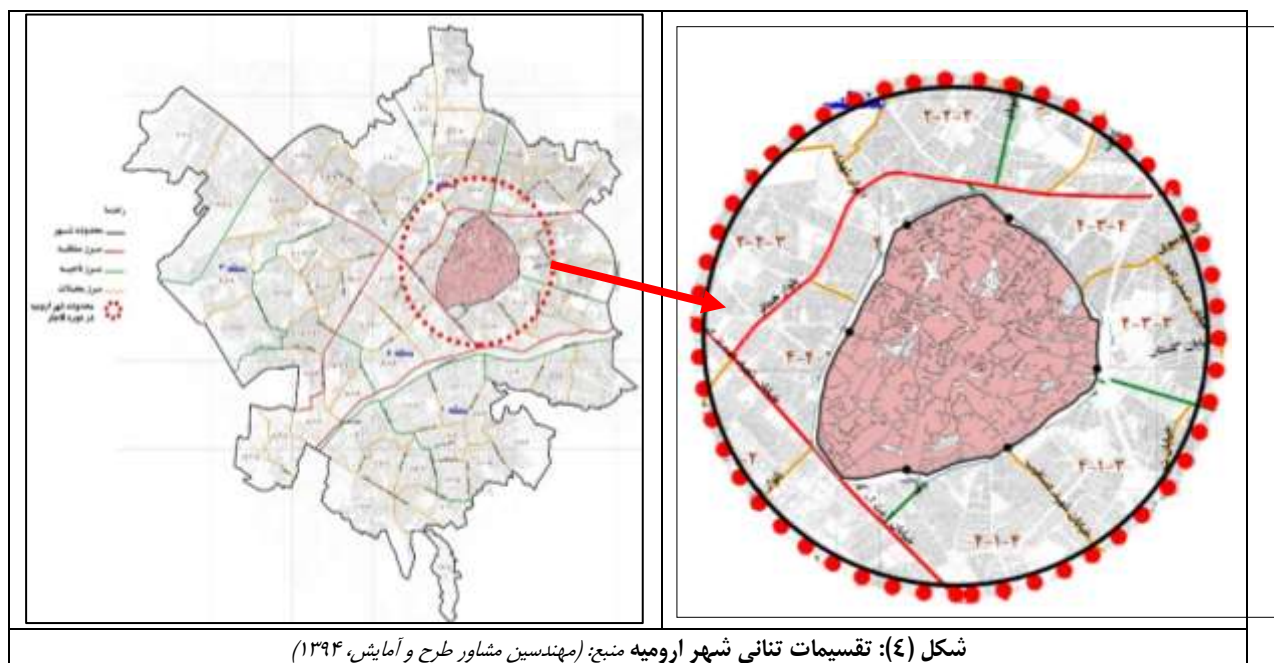
ابزارهای تحقیق	روش تحقیق	مراحل
مطالعات و بررسی مصور تاریخی نقشه‌های بازسازی شده و ابزار کتابخانه‌ای	تحلیل اسناد مکتوب و محتوای ستون	مطالعات نظری (ساختار محله در شهرهای سنتی)
شواهد و مستندات میدانی	تحلیل میدانی	نمونه موردی (شهر ارومیه در دوره قاجار)
استفاده از استدلال منطقی و دانش محلی و متخصصان	تلفیق روش‌های تاریخی - توصیفی و تحلیلی	شناسایی و بازخوانی نظام ساختاری

شکل (۳): نمودار فرآیند انجام پژوهش

منبع: نگارندگان

معرفی محدوده مورد مطالعه

مرکز شهرستان ارومیه و نیز مرکز استان آذربایجان غربی شهر ارومیه است که طبق تقسیمات تنانی طرح تفصیلی مصوب دارای ۵ منطقه می‌باشد (مهندسین مشاور طرح و آمایش، ۱۳۹۴) و بافت تاریخی دوره قاجار شهر ارومیه در منطقه ۴ فعلی واقع شده است.

شکل (۴): تقسیمات تنانی شهر ارومیه منبع: (مهندسین مشاور طرح و آمایش، ۱۳۹۴)

ارومیه در دوره قاجار

شهر ارومیه به گواه اکتشافات باستانی و استنادات تاریخی یکی از تاریخی‌ترین شهرهای آذربایجان و کل منطقه خاورمیانه محسوب می‌گردد (کاویان‌پور، ۱۳۷۸: ۱۳). طبیعت بکر، زمین‌های حاصلخیز، باغ‌های پرمیوه و رودهای پر آبش نعمتی تمام نشدنی به این شهر ارزانی داشته است که استقرار یک تمدن پویا و ماندگار با قدمتی حداقل چند ده هزار ساله در منطقه ارومیه یکی از این نعمت‌ها می‌باشد. به همین سبب لقب این شهر در تاریخ «دارالنشاط» بوده و همواره در متون ادبی و تاریخی به «دارالنشاط ارومی» معروف بوده است (ادیب الشعرا، ۱۳۴۶: ۱۵۹). در اواخر قرن نوزدهم هانری بایندر ارومیه را شهری با برج

باروی بزرگ که سابقاً اهمیت زیادی داشته معرفی می‌کند که در زمان ایشان از رونق افتاده بود. او جمعیت شهر را بیست تا سی هزار نفر اشاره می‌کند. دیوارهای استحکاماتی شهر در آن زمان هنوز وجود دارند که بصورت نیمه ویران در آمده و دروازه‌ها که از آجر ساخته شده‌اند تا حدی مقاوم مانده‌اند (بایندر، ۱۳۷۱: ۱۰۲-۱۰۵). در سفرنامه جکسن به سال ۱۹۰۳ میلادی بعد از اشاراتی که به نظرات بعضی از مورخین و نویسندگان اسلامی پیش‌تر دارد در رابطه با شهر می‌نویسد: «پیرامون ارومیه بارویی به شعاع پنج کیلومتر کشیده‌اند که دارای هفت دروازه و خندق‌هایی است که در جاهایی که بیشتر ممکن است در معرض هجوم قرار گیرند، کنده‌اند...» (جکسن، ۱۳۸۳: ۱۰۹). سیاح فرانسوی اوژن اوبن (۱۳۶۲) پس از دیدن ارومیه در سال ۱۹۰۷-۱۹۰۶ میلادی در این رابطه می‌نویسد: «ارومیه شهری است با سی هزار نفر جمعیت که در وسط جلگه‌ای واقع شده و مانند خوی دورش را حصار کشیده‌اند. منظر ظاهری آن نیز شبیه خوی است با چند خیابان عریض‌تر که درختان بید روی آن‌ها سایه انداخته است. تجارت و داد و ستد شهر از طریق کاروانسرا و یک هزار و پانصد دکان انجام می‌گیرد» (اوبن، ۱۳۶۲: ۹۷). بدین ترتیب بوسیله مطالب مذکور می‌توان گفت ارومیه شهری است کهن و قدیمی که در اوایل دوره اسلامی از شهرهای پراهمیت آذربایجان بوده. در قرن هشتم بر آبادی و رونق شهر افزوده شده است. در دوره صفویه و قاجار نیز ارومیه همچنان موقعیت پراهمیت خود را در آذربایجان حفظ کرده (رحیم پور، ۱۴۰۰: ۸۱) و از مهمترین مراکز شهری این ناحیه بوده است.

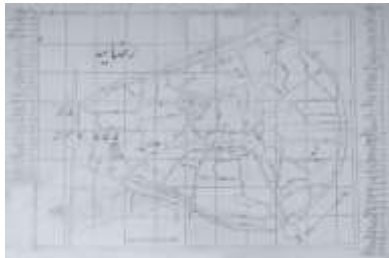

شکل (۵): جایگاه شهر ارومیه در نقشه سیاسی آذربایجان سال ۱۳۱۲ شمسی (۱۹۳۳ میلادی)

منبع: آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی

به منظور شناسایی و بازخوانی ساختار محله‌ای شهر ارومیه تلاش شد تا تمامی اسناد تصویری- تاریخی شهر ارومیه جمع‌آوری شوند که در جدول ذیل (۴) به آن اشاره شده است.

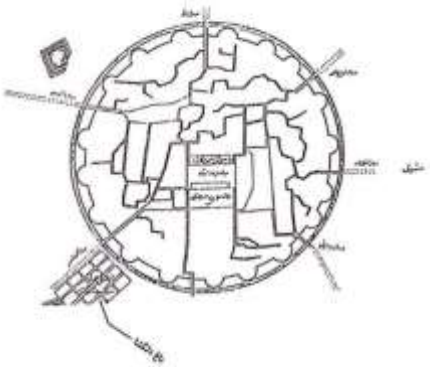
جدول (۴). نقشه‌های تاریخی شهر ارومیه. منبع: نگارندگان

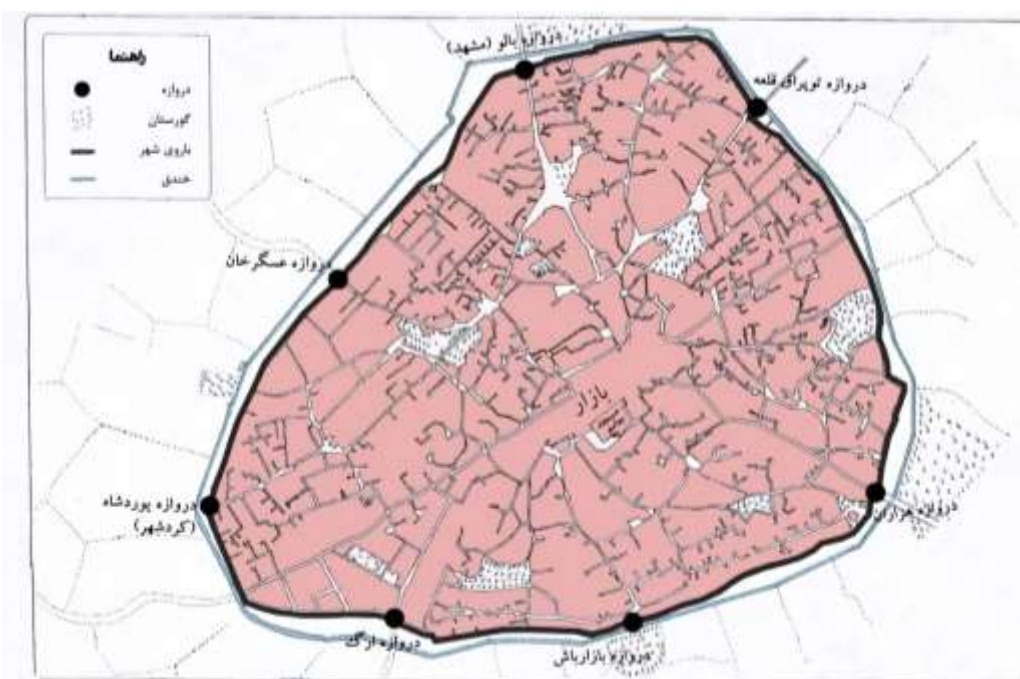
نقشه	عنوان نقشه	توضیحات نقشه
 ماخذ: آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی	نقشه دوره قاجار ارومیه	اولین نقشه‌ای که حاوی اطلاعات در رابطه با برج بارو، دروازه‌ها، معابر و کوچه‌بندی شهر باشد، مربوط به دوره ی قاجاریه، احتمالاً اواخر قرن ۱۹ میلادی است که نقشه‌ای نظامی می‌باشد و صرفاً به صورت شماتیک نقاط مهم و دروازه‌ها و برج و بارو و معابر شهر را معرفی می‌کند. تهیه کننده این نقشه را یک نفر ایرانی به نام «اسدالله خان» سلطان توپ خانه جدید و یک نفر خارجی به نام «کاپتان واگز» ثبت کرده‌اند. نکته حائز اهمیت در این نقشه وجود خندق به دور شهر می‌باشد (رحیم‌پور، ۱۴۰۰: ۸۹)
 ماخذ: آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی	نقشه سال ۱۳۱۲ شمسی ارومیه	دومین نقشه از شهر در سال ۱۳۱۲ شمسی قبل و بعد از دخالت‌های رضاشاه در راستای اهداف شهرسازی جدید تهیه شده است؛ به طوریکه شهر تا تاریخ ذکر شده هنوز ساختار سنتی و قدیمی خود را که شامل برج و بارو و دروازه‌ها و سیستم محلات و معابر قدیمی بوده را حفظ کرده بود. این نقشه توسط آقای آوانس غریب‌یان مهندس بلدیه شهر تهیه شده است. در این سال برج و باروی شهر تخریب می‌شود و همانند بسیاری از شهرهای دیگر توسط خیابان‌های عمود به هم مصلوب می‌گردد. با این اقدام شهر به چهار قطعه تقسیم می‌گردد که ارتباط بسیاری از معابر اصلی شهر از هم منفصل می‌گردند (رحیم‌پور، ۱۴۰۰: ۹۲)
 ماخذ: آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی	نقشه سال ۱۳۲۷ شمسی ارومیه	سومین نقشه شهر ارومیه در سال ۱۳۲۷ توسط مهندس دایره‌ی جغرافیایی ستاد ارتش، سرگرد انصاری در مقیاس ۱/۵۰۰۰ تهیه شده است. از نکات قابل توجه در این نقشه عدم وجود برج و بارو و دروازه‌های شهر می‌باشد. به بیان دیگر این نقشه، اولین نقشه شهر پس از اقدامات سال گسترده ۱۳۱۲ می‌باشد (رحیم‌پور، ۱۴۰۰: ۹۳)
 ماخذ: آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی	نقشه سال ۱۳۳۰ شمسی ارومیه	چهارمین نقشه شهر ارومیه در سال ۱۳۳۰ با الگو از نقشه قبلی (نقشه سال ۱۳۲۷) تهیه شده است. هدف از تهیه این نقشه معرفی معابر و محلات اصلی شهر همراه با ذکر اسامی آن‌ها می‌باشد (رحیم‌پور، ۱۴۰۰: ۹۴).

نقشه بازسازی شده قاجار بر روی نقشه سال ۱۳۳۰ شمسی ارومیه		نقشه بازسازی شده دوران قاجار بر روی نقشه معاصر ارومیه	
--	---	--	---

بدین ترتیب با توجه به نقشه‌های تاریخی ارائه شده از شهر ارومیه، اسناد مکتوب و مصور تاریخی، منابع شفاهی و همچنین شواهد و مستندات میدانی، نقشه‌ای از شهر ارومیه در دوره قاجاریه تولید شده تا به عنوان اساس کار و تحلیل نظام ساختاری محله‌ها در این دوره به مطالعه پرداخته شود. بدین منظور از همپوشانی نقشه ارومیه در دوره قاجار (نقشه الف) و نقشه ارومیه در سال ۱۳۱۲ پس از معبر گشایی‌های دوره پهلوی اول (نقشه ب)، با توجه به مشاهدات میدانی تعاریض معابر ۱۳۱۲ حذف گردید و گذرهای کوی‌های قدیمی به یکدیگر متصل شدند و نقشه‌ای از شهر ارومیه در دوره قاجار (شکل ۴) تهیه شد.

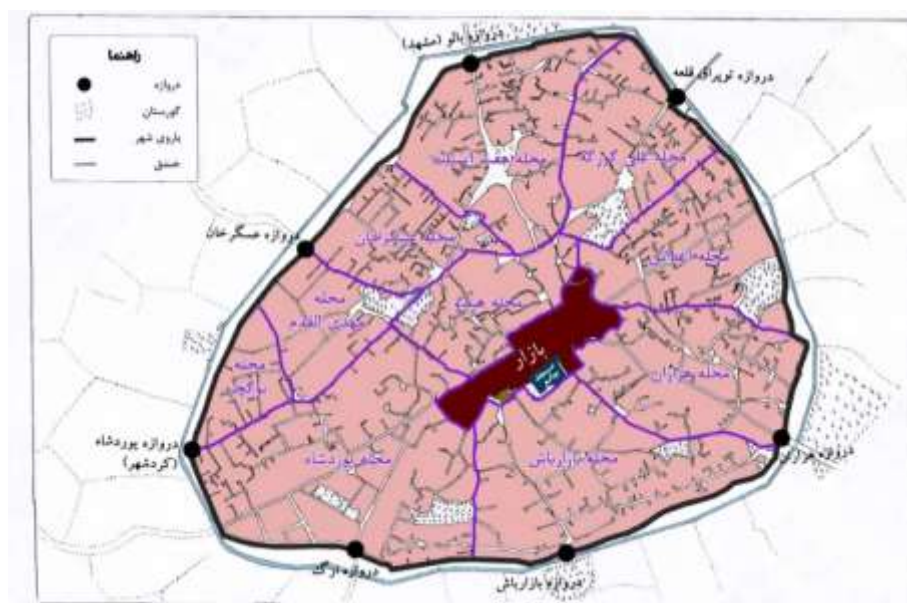
شکل (۶): شهر ارومیه در دوره قاجار مستخرج از نقشه‌های تاریخی شهر.

	
ب: نقشه ارومیه در دوره پهلوی اول	الف: نقشه ارومیه در دوره قاجار

بحث و بررسی نتایج

براساس استنادات و شواهد تاریخی (آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی، نقشه دوره قاجاریه شهر ارومیه، نقشه سال ۱۳۱۲ شهر ارومیه، مطالعات تاریخی طرح جامع شهر ارومیه ۱۳۸۹ و مشاهدات میدانی نگارندگان) شهر ارومیه دارای ۱۰ محله به نام‌های محله یوردشاه، محله بازارباش، محله هزاران، محله آغداش، محله علی گورگه، محله هفت آسیاب (یدی درمان)، محله عسگرخان، محله هندو، محله مهدی القدم و محله نوگچر می‌باشد. این محلات پیشینه تاریخی قابل توجهی دارند که قدمت برخی از آنان به دوره سلجوقیان و قبل آن می‌رسند. در این دوره محله یوردشاه بزرگترین محله در میان محلات دیگر محسوب می‌شود.

شکل (۷). محله بندی شهر ارومیه در دوره قاجار

ماخذ: نگارندگان

محله یوردشاه

محله یوردشاه که بیشتر کاربری نظامی و قدرت سیاسی در ارومیه داشت در جنوب غربی ارومیه قرار دارد. نام این محله در زمان شاه عباس صفوی به یوردشاه تغییر یافت. محله یوردشاه از بزرگترین و مهم‌ترین محلات شهر به حساب می‌آمد که با احداث خیابان امام کنونی در سال ۱۳۰۷ شمسی به دو قسمت تقسیم شد. اکثریت ساکنان این محله از طبقه مرفه و مسلمانان شیعه بودند. در دوره قاجار میسیونرهای خارجی بیشتر در این محله فعالیت‌های فرهنگی و سیاسی داشتند. گفتنی است محله‌های نوگچر، مهدی‌القدم، عسگرخان و بازارباش محله‌های پیرامون این محله را تشکیل می‌دهند. شکل شماره ۶ به احتمال زیاد در حدود سال ۱۲۷۹ شمسی از محله یوردشاهی می‌باشد (آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی).

	
شکل (۹). محل کنونی محله تاریخی یوردشاهی	شکل (۸). محله تاریخی یوردشاهی^۱ منبع: آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی

مسجد یوردشاه به خاطر نام بانی آن و محل استقرارش در میدان و دروازه یوردشاه، مسجد یوردشاهی می‌نامند. در سال ۱۲۵۰ شمسی در نزدیک دروازه و باغ یوردشاه (میدان انقلاب (ایالت) کنونی) توسط مرحوم شاهوردی اف تاجرباشی معروف به یوردشاهی که مالک زمین‌های ناحیه بود، با نمایی آجری، ورودی و صحن بزرگ و یک حیاط پشتی ساخته شد. در جریان یورش شیخ عبدالله شمرینی برای تسخیر ارومیه، اقبال الدوله والی ارومیه برای مقابله با شیخ عبیدالله مسجد یوردشاه را ستاد فرماندهی خود نمود (ادیب الشعراء، ۱۳۴۶: ۵۳۸). کلیسای ننه مریم از دیگر ابنیه تاریخی این محله می‌باشد. این بنا در سال ۱۲۷۹ شمسی (۱۹۰۰ میلادی) زمانی که ماریونان کشیش بومی، سودای حکومت در بین نستوریان ارومیه را داشت، مبلغین ارتدوکس روسی به پیشنهاد وی برای امر تبلیغ در بین نستوریان به ارومیه آمدند و در این کلیسا مستقر و تغییرات زیادی در بنای کلیسا حضرت مریم (نه نه مریم) دادند و ملحقاتی به آن افزودند. مبلغان ارتدوکس روسی در سال ۱۳۰۰ شمسی (۱۹۲۱ میلادی) پس از تبلیغات و ایجاد مدارس و نشر روزنامه ارتدوکسانا (در سال ۱۹۰۱ میلادی) در ارومیه بر اساس قرارداد امضاء شده میان ایران و دولت جدید سوسیالیستی شوروی به کشور خود بازگشتند (دهقان، ۱۳۴۸ و هویان، ۱۳۸۳). جکسن (۱۸۶۲ - ۱۹۳۷ میلادی) در سفرنامه خود از این کلیسا چنین می‌نویسد: «در ارومیه کلیسایی بس کهن وجود دارد که نام آن با نام داستان مجوسان مذکور در کتاب مقدس و غیرمستقیم با نام زرتشت مربوط است. این همان کلیسای قدیمی نستوری مارت مریم یا عذرای مقدس است که اکنون پرستشگاه روس‌هاست» (جکسن، ۱۳۸۳).

تصویر مربوط به سفر ایالاتی احمد شاه قاجار به سال ۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰ م به شهر ارومیه است. در این تصویر احمدشاه به همراه هیئت سلطنتی از خیابان ارک به سمت دارالحکومه ارومیه در حرکت می‌باشد. این خیابان هم اکنون با نام کوی بسیج از سمت خیابان امام کنونی بسمت بیمارستان عارفیان موجود است.

^۱

	
شکل (۱۱). کلیسای ننه مریم ارومیه	شکل (۱۰). کلیسای ننه مریم ارومیه ماخذ: آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی

عمارت حکومتی چهاربرج معروف به عمارت رضا قلی خانی است. رضا قلی خان، حاکم ارومیه در زمان کریم خان زند در سال ۱۱۸۱ قمری بود. این عمارت در محله یوردشاهی و نزدیکی دروازه ارگ و مشرف به مقر میسیون آمریکایی قرار داشت. (آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی). در تصویر باقیمانده (شکل ۱۲) برجی دیده می‌شود که با احتمال زیاد مربوط به عمارت رضاقلی‌خان بود و موقعیت کنونی وی در نزدیکی کلیسای ننه مریم (واقع در خیام کنونی) بود ولی امروز اثری از این عمارت وجود ندارد (شکل ۱۳)

	
شکل (۱۳). محل کنونی عمارت حکومتی چهاربرج	شکل (۱۲). عمارت حکومتی چهاربرج معروف به عمارت رضا قلی خانی ماخذ: آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی

مسجد حاجی خان یکی از مساجد بزرگ و معروف شهر ارومیه است که به دلیل قرار گرفتن در کنار عمارت چهاربرج و ارگ شهر، بیشتر مورد توجه اعیان و اشراف شهر در دوره‌های گذشته بوده است. بنابر بر اظهارات راویان محلی، قدمت مسجد به دوره قاجار می‌رسد ولی با توجه به وجود منابع گوناگون درباره وجود قبرستانی به همین نام در جنوب مسجد، که قدمت آن به اوایل دوران صفویه می‌رسد، احتمال قدیمی‌تر بودن بنای مسجد از تاریخ فوق نیز وجود دارد. تصویر ذیل در آخر دوره قاجار از مسجد حاجی خان می‌باشد (آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی) بخشی از این مسجد امروزه باقی مانده است و در حال حاضر بعنوان مرکز تبلیغات و امور فرهنگی مورد بهره برداری قرار می‌گیرد. (شکل ۱۵)

	
شکل (۱۵). محل کنونی مسجد حاجی خان در واقع در کوچه تبلیغات اسلامی ضلع شرقی خیابان امام کنونی	شکل (۱۴). مسجد حاجی خان در محله یوردشاه ماخذ: آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی

مسجد مناره به صورت تک بنائی در مجاورت مدرسه قدیمی هدایت ساخته شده است، این مسجد از سمت شمال، شمال شرقی و شرق با کوچه شیشه‌گرخانه مجاورت دارد و از سمت جنوب با مدرسه هدایت مشرف است و از ضلع دیگر به خانه مسکونی محدود می‌شود. بر پایه کتیبه موجود در پیشانی محراب مسجد، این مسجد در دوره قاجار توسط یکی از خوانین ارومیه به نام حاجی علیار خان (احتمالاً رئیس طایفه گندوزلو افشار در دوره فتحعلی شاه) ساخته شده و در سال ۱۳۲۸ ه ق (۱۲۸۸-۱۲۸۹ ش) توسط حاجی نظم الملک (یدالله خان امیر نظامی افشار) فرزند نظم السلطنه (حاجی محمد حسن امیر نظامی افشار) تجدید بنا گردیده است. مدرسه هدایت در ضلع غربی خیابان امام کوچه مهر (امیر نظامی) در محله یوردشاه جنب مسجد مناره واقع شده است و قدمت آن به دوره قاجاره می‌رسد و توسط شهیار خان احدث گردید (آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی). این بنا یکی از آثار و نشانه‌های باقیمانده از خانه‌های تاریخی ارومیه می‌باشد و مدتی هم بعنوان دانشکده هنر و معماری دانشگاه ارومیه مورد استفاده بود.

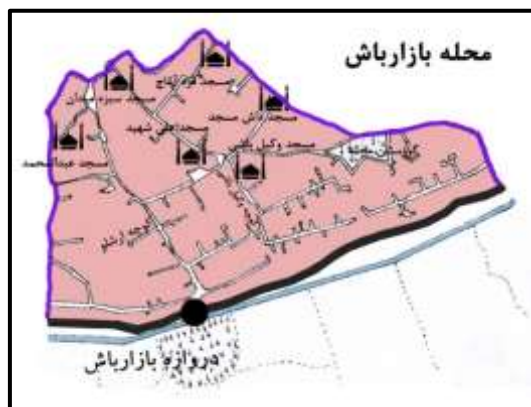

شکل (۱۶). نقشه نظام ساختاری محله یوردشاه در دوره قاجار
منبع: نگارندگان

محله بازارباش

محله بازارباش در جنوب حصار تاریخی ارومیه واقع بود و از طرف شمال به بازار قدیمی و مسجد جامع ختم و از طرف شرق به محله یوردشاه و از طرف غرب به محله هزاران ارتباط داشت. دروازه‌ای به همین نام در قسمت جنوبی محله قرار داشت که

میدان جانبازان کنونی تقریباً محل دروازه بوده است. با توجه به وجود خانه های قدیمی قدمت محله باید بیش از دوره قاجار باشد. ساکنان این محله اغلب از بازاریان، تجار، روحانیون و کشاوران تشکیل شده بود و اقلیت‌های مذهبی در این محله ساکن نبوده و اکثریت ساکنان آن مسلمانان شیعه بودند. منازل این محله قدیمی و بافت کوچه‌ها باریک و سنتی بود بطوری که این محله از تنها محلات قدیمی بشمار می‌رفت که از ساختار متعارف با ساختار محلات شهرهای ایران برخوردار بود. کوچه وکیل باشی در این محله در خیابان شهید باکری فعلی قرار گرفته که محل سکونت وکلا و داروغه و قاضی شهر بوده است. در این کوچه یک مسجد به نام مسجد وکیل باشی قرار دارد که قدمت آن تقریباً به اواخر دوره قاجار (سال‌های ۱۲۶۰ هجری شمسی) برمی‌گردد. ولی از بانی ساخت مسجد و تاریخ دقیق ساخت آن اطلاعاتی وجود ندارد اما گفته می‌شود که بانی ساخت این مسجد، شخصی به نام وکیل باشی بوده است. از جمله هنرمندانی که در ساخت این مسجد نقش داشته‌اند میتوان استاد روشنگر خطاط را نام برد. مسجد حاج عبدالمحمد یکی دیگر از مساجد تاریخی این محله می‌باشد. مسیر اصلی دسترسی به این مسجد از خیابان بعثت و کوچه موید لشکر میسر می‌باشد. مسجد در دوره قاجار و به دست مرحوم حاج عبدالمحمد ساخته شده است. مسجد داش مسجدی نیز در این محله قرار دارد. از قدمت دقیق این مسجد اطلاعی در دست نیست اما با توجه به وجود سر علم قدیمی منقور به «سنه ۱۳۲۸» می‌توان گفت این مسجد در دوره قاجار مسجدی مهم و محفلی برای نمازگزاران، مومنین و عزاداران حسینی بوده است. اهالی محل بنای نخستین «داش مسجد» را متعلق به ۲۵۰ سال پیش می‌دانند. اما از نشانه‌های قدمت مسجد می‌توان به «سرعلم» قدیمی عزاداری که تاریخ سنه ۱۳۲۸ ق بر روی آن حک شده، اشاره کرد که در مسجد نگهداری می‌شود. این «سرعلم» نشانگر آن است که این مسجد از صد و پنج سال پیش دارای هیئت عزاداری بوده است (آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی).

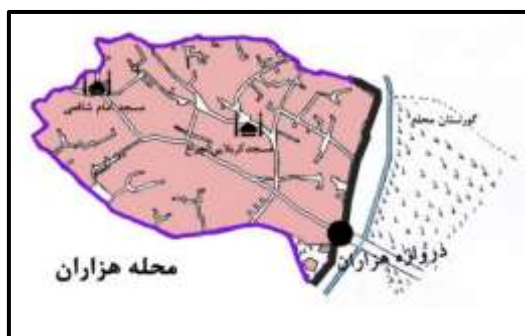

شکل (۱۷). نقشه نظام ساختاری محله بازارباش در دوره قاجار

منبع: نگارندگان

محله هزاران

مسجد امام شافعی (سنی لر مسجدی)، از تاریخی ترین مساجد شهر ارومیه می‌باشد که در محله هزاران و راه مواصلاتی بین دروازه هزاران و بازار قرار دارد. تاریخ احداث نخستین بنای آن به سال ۱۲۸۸ شمسی بازمی‌گردد. این مسجد در ۱۳۶۰ شمسی بازسازی شده است (آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی).

شکل (۱۸). نقشه نظام ساختاری محله هزاران در دوره قاجار

منبع: نگارندگان

محله آغداش

کوچه درویشلر در محله آغداش قرار داشته و از سمت شرق به حصار شهر و از غرب به بازار شیر پزان (دوشاب چی بازار) منتهی می‌شود. در این محله چندین خانواده از درویش شهر ساکن بودند و کار ایشان مداحی در کوچه‌ها و خیابان بود. از جمله درویش مطرح این محله درویش فرج، درویش غفار و .. به بود و به این دلیل است که این محله به درویشلر معروف شده است. بعدها کشاورزان در آن ساکن شدند. بنا به قول ریش سفیدان محله، این درویش دارای کلاه، ردای مخصوص و ریش بلند و تبریزین داشتند. گفتنی است قدمت پیدایش این محله به بحث حیدری و نعمتی و رونق این فرق در شهرهای ایران بر میگردد. این محله بیشتر کارکرد مذهبی داشت. عکس ذیل از محله و یک درویش در ۱۱۰ سال پیش است (آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی).

حمام علی مصطفی یکی از بزرگترین حمام‌های تاریخی به جا مانده در شهر ارومیه است.

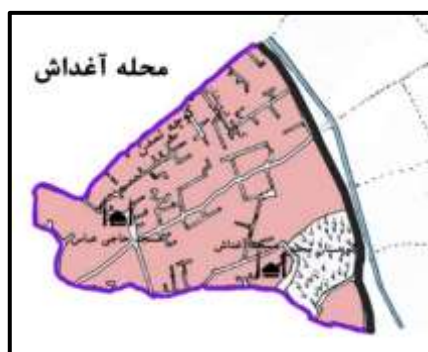
این حمام ظاهراً توسط شخصی خیر به نام حاج قاضی، بنا گردیده است.

شکل (۱۹). یک درویش با پوشش

خاص خود در محله آغداش

منبع: آرشیو بنیاد ایران شناسی استان

آذربایجان غربی

شکل (۲۰). نقشه نظام ساختاری محله آغداش در دوره قاجار

منبع: نگارندگان

محله علی کورکه

مسجد حاج عبدالله در این محله قرار دارد. هر چند نویسنده کتاب سرزمین زردشت نامی از این مسجد در میان مساجد ۳۸ گانه شهر ارومیه نیاورده است (دهقان، ۱۳۴۸: ۲۲۳). لاکن تاریخ سنگ مزار بانی مسجد یعنی مرحوم حاج عبدالله که تاریخ ۱۲۱۰ هجری قمری را نشان می‌دهد، بیانگر آن است که این مسجد در بیش از ۲۲۳ سال پیش و در اوایل دوره قاجاریه ساخته شده است.

مسجد حاج عبدالله (بدون ملحقات آن) در ۶۲۰ متر مربع زیر بنا ساخته شده است. این مسجد از سمت جنوب و شرق مشرف به کوچه شهید رضا هاشمی و از سمت شمال و غرب متصل به خانه‌های مسکونی است و دارای سه صحن و سه ورودی است. صحن اصلی مسجد در جبه جنوبی و دو صحن دیگر که با یک در به هم ارتباط دارند، در جبهه شمالی و شمال شرقی قرار گرفته‌اند (آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی).

شکل (۲۱). نقشه نظام ساختاری محله علی گورکه در دوره قاجار

منبع: نگارندگان

محله هفت آسیاب (یدی درمان)

محله هفت آسیاب ارومیه به دلیل تعداد آسیاب‌هایی است که در این محله قرار داشتند به این نام معروف شده است. اما کمی دور از ذهن است که تعداد هفت آسیاب در یک محله قرار داشته باشد و بسیاری از اهالی این محله می‌گویند که فقط یک آسیاب در این محله وجود داشته و نام هفت آسیاب به دلیل تعداد ۷ آسیابی که در امتداد دره چای قرار داشت و هفتمین آن در این محله قرار داشته است و دلیل نامگذاری این محله نیز همین مسئله است. مسجد قدیمی رضا آباد در این محله قرار دارد که قدمت آن به دوره قاجار بازمی‌گردد تاریخ ساخت بنای نخست آن و همچنین بانی اولیه آن مشخص نیست ولی در سال ۱۳۹۰ هجری قمری (مصادف با ۱۳۴۹ هجری شمسی) تجدید بنا گردیده است (آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی).

شکل (۲۲) نقشه نظام ساختاری محله هفت آسیاب در دوره قاجار

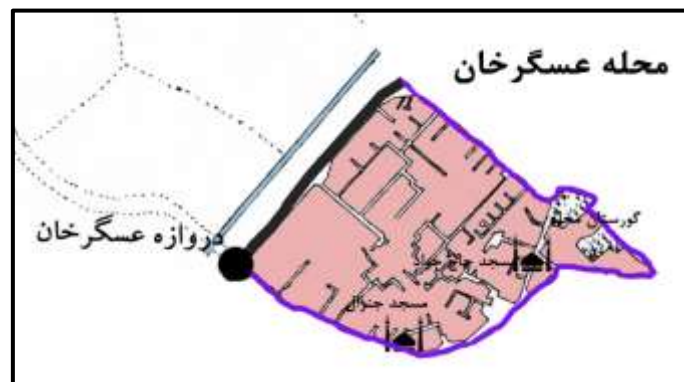
منبع: نگارندگان

محله عسگرخان

این منطقه قدیمی شهر که یکی از دروازه‌های ۷ گانه ارومیه بوده است با نام یکی از سرداران رشید و وطن پرست طایفه بزرگ افشار بنام (عسگرخان) که اولین سفیر ایران در فرانسه بوده است نامگذاری شده که خوشبختانه تاکنون نیز نام اصلی خود را

حفظ کرده است. در سال ۱۲۱۸ ه.ق عسگرخان فرمانده لشکر ارومیه بود که درجنگ با روس‌ها در ایروان، باکو، گنجه و نخجوان طایفه افشار و دلاوران ارومیه ایی به سرکردگی عسگرخان رشادت‌های زیادی از خود نشان دادند و سپس نیز در همین دروازه عسگرخان در مقابل مهاجمان و یاغیان تالانگر که از عشایر بودند شهر را حفظ کردند. عسگرخان در ۸ رجب ۱۲۴۹ ه.ق وفات کردند. یکی از مهمترین قبرستان‌ها در شهر ارومیه، قبرستان قره صندوق تنها گورستان محله عسگرخان بود. وجه تسمیه آن بعلت وجود تخته سنگی به شکل مکعب در وسط قبرستان است. این گورستان ابتدا به پارکی بنام باغ دلگشا و سپس به مرکز بهداشت صحیه و مدرسه تبدیل شد. (آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی). در تصویر باقیمانده از دوره قاجار در پس زمینه تصویر قبرستان قره صندوق منره‌ای دیده می‌شود که احتمال داده می‌شود همان مسجد مناره می‌باشد (شکل ۲۳) ولی امروز نشانه‌ای از قبرستان مذکور باقی نمانده است و تمامی بناهای موجود در تصویر تخریب شده اند (شکل ۲۴)

	
شکل (۲۴). محل کنونی قبرستان قره صندوق واقع در کوچه صحیه در خیابان مدنی ۲	شکل (۲۳). قبرستان قره صندوق و تک مناره مسجد مناره در محله یوردشاه ماخذ: آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی

شکل (۲۵). نقشه نظام ساختاری محله عسگرخان در دوره قاجار

منبع: نگارندگان

محله هندو

مسجد آقا علی اشرف یکی از مساجد تاریخی شهر ارومیه در این محله می‌باشد که در خیابان امام که بخش مهمی از بافت قدیمی شهر ارومیه را شامل می‌شود ساخته شده است. در اوایل سده اخیر (دوره پهلوی اول) به علت خیابان کشی‌ها، پیوستگی بافت محله قدیمی و بازار به هم خورد، طوری که خیابان امام، بافت قدیم و بازار را به دو بخش جداگانه تبدیل نموده است. مسجد آقا علی اشرف نیز یکی از این بناهاست که بخشی از آن در این اقدام از بین رفته است. درباره انگیزه نامگذاری این مسجد گفتنی است که به احتمال فراوان در دوره ناصرالدین شاه انجام گرفته توسط میرزا علی اشرف خان بوده است (آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی).

شکل (۲۶). نقشه نظام ساختاری محله هندو در دوره قاجار

منبع: نگارندگان

محله مهدی‌القدم

این محله در ناحیه‌ی غربی شهر ارومیه قدیم قرار داشت که هم اکنون با وسعت شهر در محدوده‌ی مرکزیت شهر ارومیه واقع شده است. این محله در میان محلات نوگچر و عسگرخان قرار دارد و از قدیم محل سکونت آشوری‌ها، ارامنه و مسلمانان بوده است. وجود اماکن مذهبی در این محله زیبایی خاصی به آن بخشیده است. گفتنی است وجه تسمیه محله مهدی‌القدم، از مسجدی به همین نام است که از قدیم برای مسلمانان جایگاه ویژه‌ای داشته و دارد. با استناد به سنگ نوشته موجود در قدمگاه مسجد که تاریخ تعمیر قدمگاه را ۱۲۱۶ هجری قمری قید کرده است می‌توان اذعان داشت که مسجد می‌بایست پیش از این تاریخ ساخته شده باشد طبق اظهارات اهالی، حدود ۲۵۰ سال پیش یکی از معتمدین محل در زمین بنای فعلی مسجد، قطعه سنگی با ردپایی منتسب به امام زمان رؤیت نموده و به دلیل اعتقاد به قداست آن زیارتگاهی (قدمگاه) بنا شد که با گذشت زمان به مسجدی بدل گشت. به دلیل وجود این قدمگاه این مسجد را مهدی‌القدم نامیدند (آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی). در تصویر باقیمانده از دوره ناصرالدین وضعیت خانه‌های این محله و کلیسای با برج ناقوس مربع شکل دیده می‌شود. (شکل ۲۷)

شکل (۲۸). وضعیت کنونی محله مهدی‌القدم در خیابان سرداران

شکل (۲۷). محله مهدی‌القدم در دوران ناصرالدین شاه^۱

ماخذ: آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی

^۱ عکس فوق از همین محله از آنتوان سوروگین، عکاس گرجی-ارمنی در عصر ناصری می‌باشد. در این عکس آنتوان، نام ارومیه را با مداد به زبان فرانسوی نوشته است.

کلیسای حضرت مریم در محله مهدی‌القدم ارومیه قرار دارد. بنای اولیه ساختمان کلیسای کاتولیک ارومیه مرهون همت والای اسقف اعظم آگوستین کلوزل^۱، نماینده وقت پاپ اعظم می‌باشد. ساخت این کلیسا طبق اسناد و مدارک موجود به سال ۱۸۸۱ باز می‌گردد.

شکل (۲۹). نقشه نظام ساختاری محله مهدی‌القدم در دوره قاجار

منبع: نگارندگان

محله نوگچر

محله نوگچر در دوره قاجار در ارومیه ایجاد شد. زمانی که اعتمادالدوله در سال ۱۲۹۵ شمسی بر ارومیه حکومت می‌کرد در این قسمت شهر به علت کمبود آب از جمعیت کمتری برخوردار بود. مرحوم علی دهقان در کتاب «سرزمین زردشت» در این باره چنین می‌نویسد: «اعتمادالدوله با انشعاب دادن نهر نووگچر از رودخانه شهر چایی به آنجا این مشکل را حل نمود». والی ارومیه به وسیله سنگ‌های صاف مسیر آب را به شکل ناودانی درآورد تا آب به راحتی منتقل شود. آب انتقالی از شهرچایی از نهر عبور می‌کرد و در نهایت به محوطه‌ای بنام «گول اوستی» (میدان امام حسین (ع) کنونی) می‌ریخت.

نووگچر در امتداد گول اوستو قرار دارد که از دو کلمه ترکی "نو" به معنای محل تقسیم و انتقال آب (ناودان) که در پشت بام ساختمان‌هاست از همین ریشه است) و "گچر" به معنای محل عبور، است تشکیل شده است. آب شهر از گول اوستو به نوو گچر سرازیر شده و از آنجا به مناطق مختلف شهر منتقل میشد که بدین سبب نام نوو گچر را به این منطقه داده‌اند (آرشبو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی).

¹ Augustin Clausel

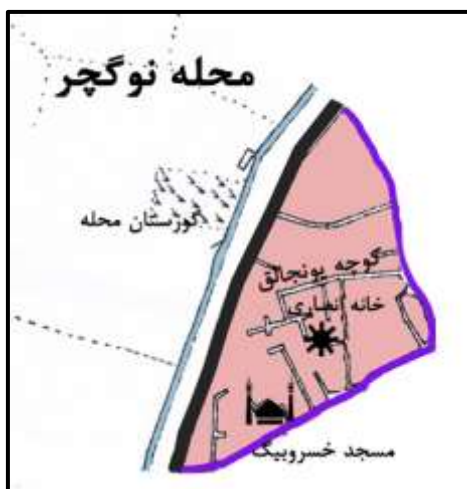
شکل (۳۱). محل کنونی محله نوگچر

شکل (۳۰) تصویری از محل گذر آب در محله نوگچر

منبع: آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی

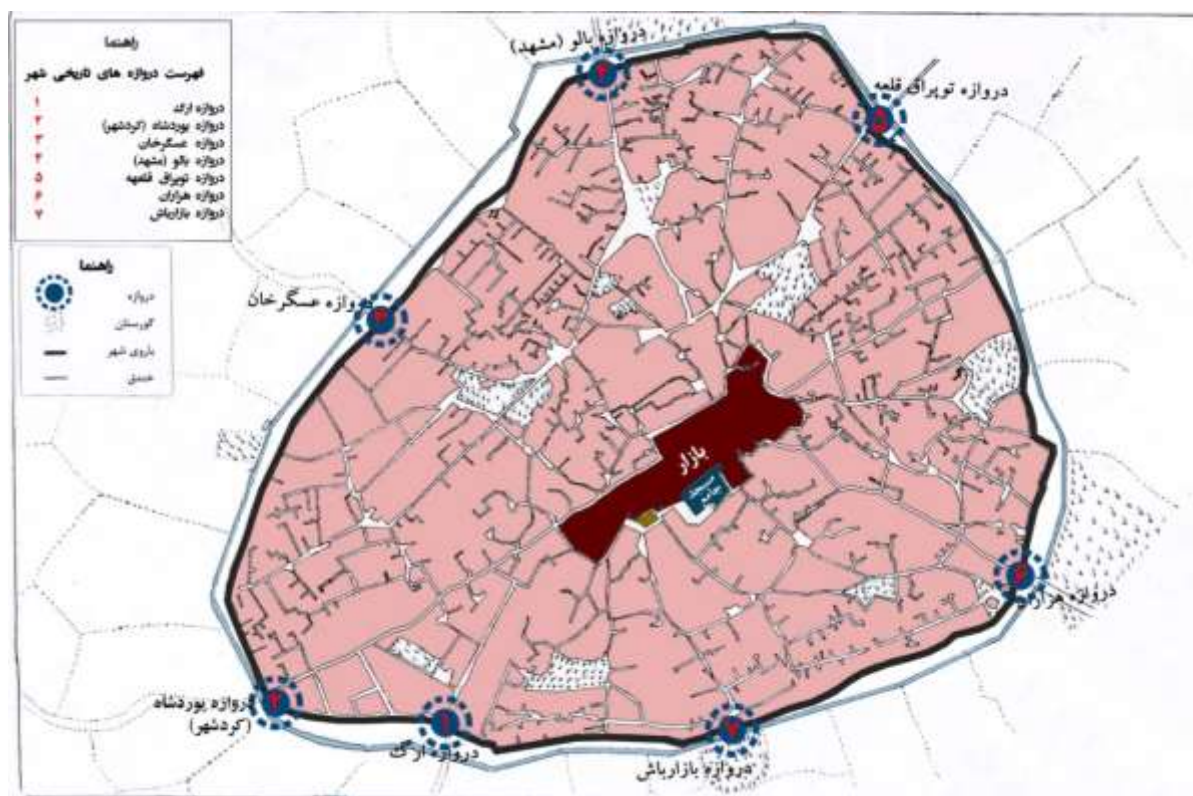
تعدادی مدرسه نیز در دوران قاجار وجود داشته که مهم ترین آنها دارالتربیه ارومیه (سپوتیه) که در سال ۱۳۴۰ ق/ ۱۳۰۱ ش زیر نظر حاج سپوت السلطنه (فرماندار ارومیه) به صورت شبانه روزی دایر گردیده بود اما از مکان این بنا اطلاعات در دسترس نیست.

شکل (۳۲). نقشه نظام ساختاری محله نوگچر در دوره قاجار

منبع: نگارندگان

نقشه زیر شکل (۳۳) محل هفت دروازه شهر ارومیه با نام‌های ارگ، یوردشاه، عسگرخان، بالو، توپراق قلعه، هزاران و بازارباش را نشان می‌دهد.

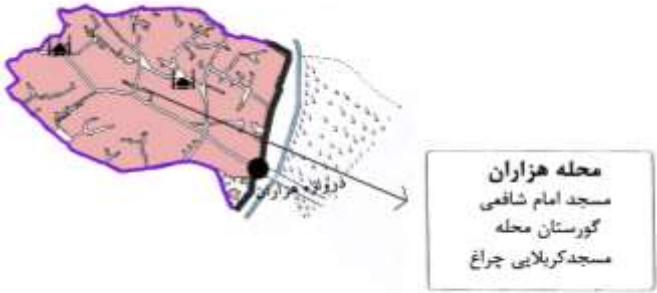
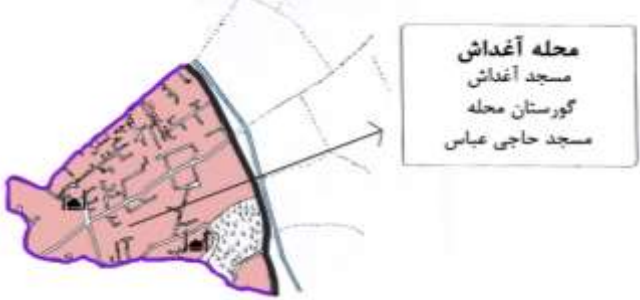
شکل (۳۳). دروازه‌های ۷ گانه شهر ارومیه

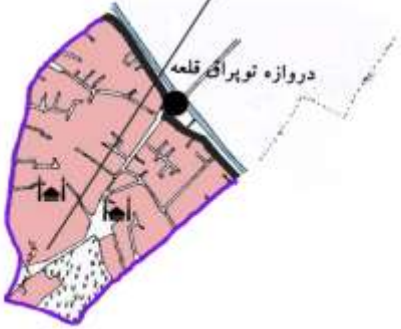
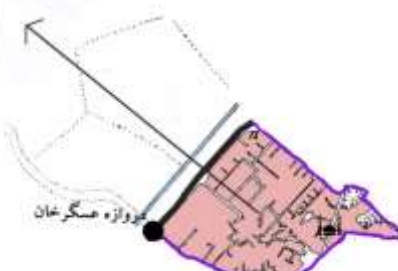
منبع: نگارندگان

رنگ بالای جدول را سفید و نوشته‌ها را سیاه کنید

جدول (۵). نظام ساختاری محلات شهر ارومیه در دوره قاجار. منبع: نگارندگان

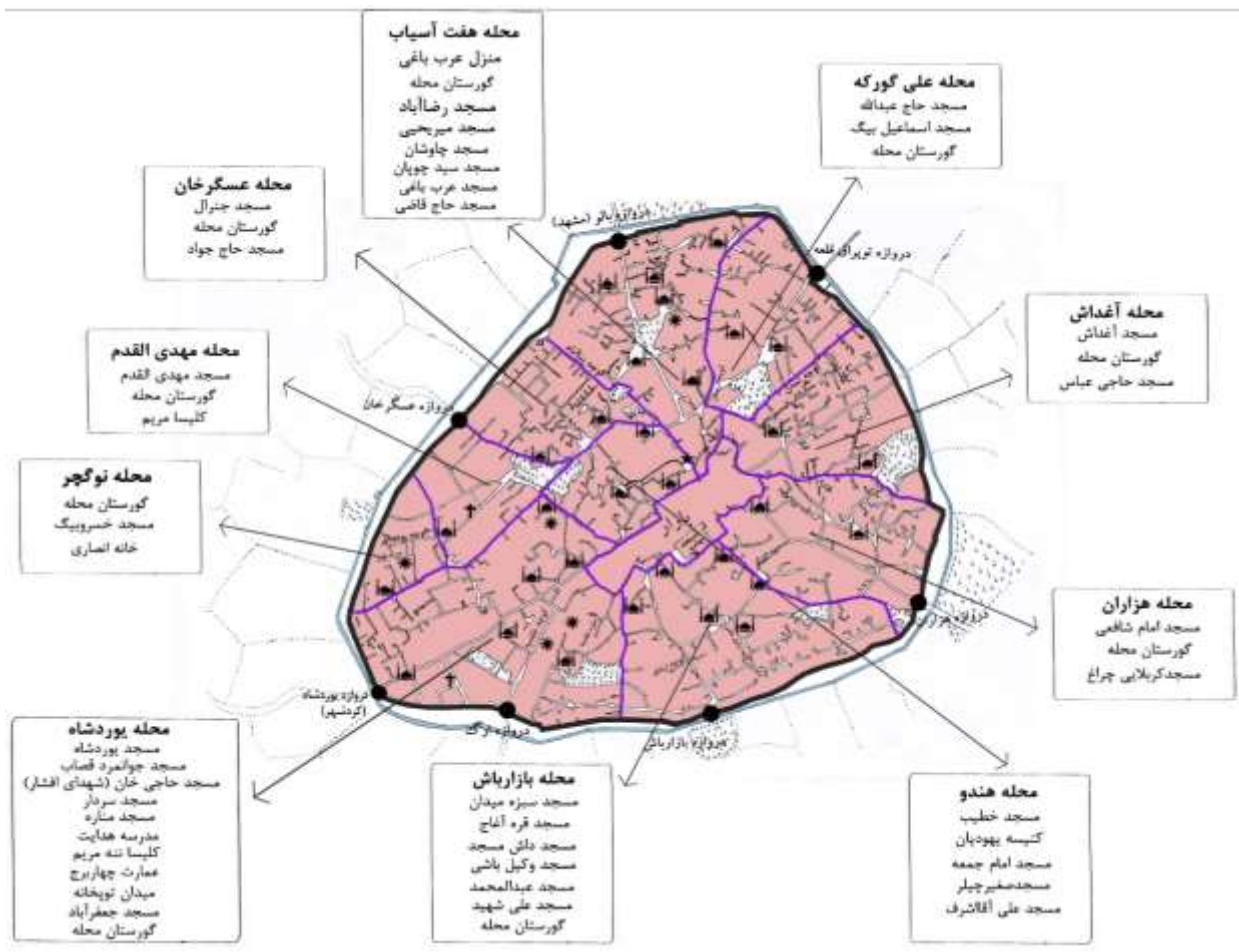
اسامی محلات	ساختار عملکردی - خدماتی	ساختار کالبدی	ساختار اجتماعی - فرهنگی	ساختار طبیعی	نقشه محلات
محله یوردشاه	مسجد یوردشاه مسجد جوانمرد قصاب مسجد حاجی خان مسجد سردار مسجد مناره مسجد جعفرآباد مدرسه هدایت کلیسا ننه مریم عمارت چهار برج گورستان محله	دروازه ارگ دروازه یوردشاه کوچه ارگ کوچه نظمیه میدان توپخانه	اکثریت ساکنین این محله از طبقه مرفه و مسلمانان شیعه بودند. در دوره قاجار میسیونرهای خارجی فعالیت‌های فرهنگی داشته‌اند.	۲ شاخه قترخ ایاق کهریز	

 محله بازارباش مسجد سبزه میدان مسجد قره آقاچ مسجد داش مسجد مسجد وکیل باشی مسجد عبدالمحمد مسجد علی شهید گورستان محله	قترخ ایاق کهریز وکیل باشی قترخ ایاق کهریز علی شهید درختان نارون	ساکنان این محله اغلب از بازاریان، تجار، روحانیون و کشاوران تشکیل شده بود و اقلیت‌های مذهبی در این محله ساکن نبوده و اکثریت ساکنان آن مسلمانان شیعه بودند. کوچه وکیل باشی در این محله، محل سکونت وکلا و داروغه و قاضی شهر بوده است.	میدان دروازه بازارباش کوچه وکیل باشی کوچه ارشلو میدان گندم	مسجد سبزه میدان مسجد قره آقاچ مسجد داش مسجد مسجد وکیل باشی مسجد عبدالمحمد مسجد علی شهید گورستان محله	محله بازارباش
 محله هزاران مسجد امام شافعی گورستان محله مسجد کربلایی چراغ	-	اکثریت ساکنان این محله مسلمانان شیعه بودند.	معبر مواصلاتی دروازه هزاران تا بازار دروازه هزاران	مسجد امام شافعی مسجد کربلایی چراغ گورستان محله	محله هزاران
 محله آغداش مسجد آغداش گورستان محله مسجد حاجی عباس	-	در این محله چندین خانواده از دراویش شهر ساکن بودند و کار ایشان مداحی در کوچه‌ها و خیابان بود. این محله بیشتر کارکرد مذهبی داشت.	کوچه درویشلر کوچه تمدن	مسجد آغداش مسجد حاجی عباس حمام علی مصطفی گورستان محله	محله آغداش

محله علی گورکه مسجد حاج عبدالله مسجد اسماعیل بیگ گورستان محله 	-	اکثریت ساکنان آن مسلمانان شیعه بودند.	دروازه توپراق قلعه کوچه نریمان	مسجد حاج عبدالله مسجد اسماعیل بیگ گورستان محله	محله علی گورکه
محله هفت آسیاب منزل عرب باغی گورستان محله مسجد رضا آباد مسجد میرحبی مسجد چاووشان مسجد سید چوپان مسجد عرب باغی مسجد حاج قاضی 	نهر دره چایی قترخ ایاق کهریزی	منزل عرب باغی اکثریت ساکنان آن مسلمانان شیعه بودند.	دروازه بالو کوچه یهودیان کوچه رضا آباد	مسجد رضا آباد مسجد میرحبی مسجد چاووشان مسجد سید چوپان مسجد عرب باغی مسجد حاج قاضی هفتمین آسیاب شهر گورستان محله	محله هفت آسیاب
محله عسگرخان مسجد جنرال گورستان محله مسجد حاج جواد 	-	اکثریت ساکنان آن مسلمانان شیعه بودند.	کوچه بنا آباد دروازه عسگرخان	مسجد جنرال مسجد حاج جواد گورستان محله (گورستان قره صندوق)	محله عسگرخان

 محلۀ هندو مسجد خطیب کنیسه یهودیان مسجد امام جمعه مسجد صغیر چیلر مسجد علی آقا شرف	-	اقلیت یهودیان در این محلۀ ساکن بودند.	-	مسجد خطیب مسجد امام جمعه مسجد صغیر چیلر مسجد آقا علی اشرف کنیسه یهودیان	محلۀ هندو
 محلۀ مهدی القدم مسجد مهدی القدم گورستان محلۀ کلیسا مریم	چشمه گول اوستی مچد کهریزی	اقلیت مسیحیان کاتولیک و آشوریان به همراه مسلمانان شیعه در این محلۀ ساکن بودند. این محلۀ بدلیل دارا بودن تنوع مذهبی در میان ساکنانش از جایگاه ویژه فرهنگی در شهر برخوردار بوده است.	-	مسجد مهدی القدم کلیسای مریم گورستان	محلۀ مهدی القدم
 محلۀ نوگچر گورستان محلۀ مسجد خسرو بیگ خانه انصاری	نهر نوگچر	اکثریت ساکنان آن مسلمانان شیعه بودند.	خانه انصاری کوچه یونجالبیق	مسجد خسرو بیگ گورستان محلۀ دارالتربیه ارومیه (سطوتیه)	محلۀ نوگچر

بدین ترتیب با استناد به اطلاعات و داده‌های مذکور، نظام ساختاری محلات شهر ارومیه در دوره قاجار در نقشه شکل ۳۲ به طور مفصل ارائه گردیده است.

شکل (۳۴). نظام ساختاری محلات شهر ارومیه در دوره قاجار

منبع: نگارندگان

جمع‌بندی و بحث و نتیجه‌گیری

بنا به مطالعات صورت گرفته نتایج نشان می‌دهند محلات شهر ارومیه در دوره قاجار دارای مرز و قلمرو مشخص بوده که در عین ارتباط با دیگر محلات، موجب حفظ کلیت هر محله می‌شد. هر محله دارای یک دروازه و چندین معابر و گذر اصلی بود که اصلی‌ترین گذر همان معبر مواصلاتی بین دروازه و بازار بود. در محل تلاقی گذرهای اصلی مرکز محله با مسجد به عنوان کاربری مذهبی و دیگر کاربری‌های شکل می‌گرفت. نیازهای ساکنین هر محله به سبب کاربری‌های خدماتی داخل محله تامین می‌شد. در دوره قاجار تحولاتی در مرزبندی و تعداد محلات در شهر ارومیه صورت می‌گیرد، به طوریکه ابتدا دارای شش محله با نام‌های "علی کورکه، هزاران، بازار باش، یوردشاه، هندو و چهار سوق بوده و مناطقی چون: آغداش و هفت آسیاب در آن زمان عنوان محله نداشته‌اند بنابراین محله‌هایی همچون: نوگجر، مهدی‌القدم از محله یوردشاه، عسگر خان از هندو، هفت آسیاب از علی کورکه و آغداش از هزاران به وجود آمده‌اند. جدا سازی شش محله ی شهر از یکدیگر عمدتاً با گورستان‌ها انجام می‌شده است، برای نمونه: محله هزاران با گورستان شرف از محله بازار باش جدا می‌شد و خود محله بازار باش نیز با گورستان‌های جارچی باشی و خان از محله یوردشاه منفک می‌گردید و یا گورستان‌های شیخ ابوبکر و قره صندوق که جدا کننده محله علی کورکه از محله هندو بوده‌اند که در نهایت به تعداد ۱۰ محله می‌رسد. هر محله دارای پیوستگی اجتماعی - فرهنگی بود طوریکه موجب تمایز (قومی، مذهبی و ...) با دیگر محلات می‌شد. به طور مثال محله یوردشاه مختص قشر مرفه و مسلمانان شیعه بود در صورتیکه محله هندو مختص یهودیان و کلیمیان بود؛ محله مهدی‌القدم مختص مسلمانان و مسیحیان بوده؛ محله آغداش درویشان سکونت داشتند. وجود قبرستان مختص هر محله بود که اغلب این قبرستان‌ها در کنار معابر عمومی و یا نزدیک به

دروازه های شهر قرار می‌گرفت. وجود این گورستان‌ها تشخیص مرزبندی محلات را از هم آسانتر می‌کرد. هم چنین طبق اسناد مکتوب و شواهد شفاهی و میدانی و مصور تاریخی ۳۸ مسجد در ۱۰ محله از شهر ارومیه تا اواخر دوره قاجار وجود داشته و در هر محله حداقل یک مسجد وجود داشته اما براساس اسناد مکتوب ۳۲ مسجد قابل شناسی است که در نقشه ساختار محلات مکان یابی شده‌اند. در نهایت به ساختار اصلی محله‌های شهر ارومیه در دوره قاجار تا حدودی براساس اسناد و شواهد با بهره‌گیری از عناصر اصلی کالبدی و جنبه‌های غیرکالبدی دست یافته شد.

با تطبیق مبانی نظری این پژوهش و یافته‌های حاصل از مطالعات محلات تاریخی شهر ارومیه در دوره قاجار به این نتیجه دست یافته شد که ساختارهای موثر بر شکل‌گیری محلات تاریخی حاصل از بخش مبانی نظری پژوهش در شکل نمودار محلات ۱ با ساختارهای موثر بر شکل‌گیری محلات تاریخی شهر ارومیه همپوشانی زیادی دارد؛ که چهار ساختار بر شکل‌گیری محلات تاریخی شهر ارومیه در دوره قاجار تاثیر دارند؛ این چهار ساختار عبارت‌اند از: ساختارهای عملکردی-خدمتی، ساختارهای کالبدی، ساختارهای اجتماعی-فرهنگی و ساختارهای طبیعی. در رابطه با ساختارهای عملکردی-خدمتی میتوان میگفت که کاربری‌هایی در مقیاس محله همچون مساجد و دیگر کاربری‌های مذهبی گورستان و مدارس اشاره کرد؛ هر محله دارای قلمرو و مرز مشخصی بوده که از طریق معابر اصلی حدود آن مشخص می‌شد اکثر محلات دارای دروازه و معابر ارتباطی درون محله‌ای با کارکرد خاصی بوده‌اند که شکل دهنده ساختارهای کالبدی محلات می‌باشند. اکثریت محلات تاریخی شهر ارومیه دارای نوعی انسجام قومی نژادی بوده که گروه‌های مذهبی اعم از اقلیت‌ها و اکثریت‌های مذهبی در حیطه مختص به خوشان ساکن بوده‌اند. از عمده‌ترین ساختارهای طبیعی موثر در شکل‌گیری ساختارهای محلات شهر ارومیه میتوان به نهرها و کهریزهایی که جهت تامین آب شرب ساکنین بوده و همچنین درختان و عناصر سبز اشاره کرد (شکل شماره ۳۳).

شکل (۳۵). ساختارهای موثر بر شکل‌گیری محلات تاریخی شهر ارومیه در دوره قاجار

منبع: نگارندگان

منابع

- ادیب الشعراء، میرزا رشد (۱۳۴۶). *تاریخ افشار (به انضمام تاریخ قیام شیخ عبیدالله)*. تصحیح: پرویز شهریار افشار و محمود رامیان. ارومیه: نشر شورای مرکزی جشن ملی ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی. چاپ اول.
- اشرف، احمد (۱۳۵۳). *ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران- دوره اسلامی*، نامه علوم اجتماعی، ۱(۴)، ۷-۴۹.
- آشوری، داریوش (۱۳۸۴). *فرهنگ علوم انسانی*. تهران: نشر مرکز. ویراست دوم.
- اهری، زهرا (۱۳۹۴). *شناسایی ساختار ثانویه شهر ایرانی در دوره قاجاریه*. نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، ۲۰(۲)، ۳۳-۳۴.
- اوبن، اوژن (۱۳۹۰). *ایران امروز (۱۹۰۷-۱۹۰۶)*: سفرنامه و خاطرات اوژن اوبن سفیر فرانسه در ایران در آستانه جنبش مشروطیت. مترجم: علی اصغر سعیدی. تهران: علم.
- بایندر، هنری (۱۳۷۱). *سفرنامه هانری بایندر کردستان بین النهرین*. مترجم: کرامت‌الله افسر. تهران: فرهنگ‌سرا.
- پورجعفر، محمدرضا؛ پورجعفر، علی (۱۳۹۱). *الگوی پیشنهادی محله، با مرکزیت مسجد و فضاهای عمومی مورد نیاز در شهر ایرانی- اسلامی*، فصلنامه مطالعات ایرانی اسلامی، ۳(۱۰)، ۲۴-۱۵.
- پیرنیا، محمد کریم، (۱۳۸۷). *سبک شناسی معماری ایرانی*، تدوین غلامحسین معماریان، تهران، انتشارات سروش دانش.
- تالن، امیلی، (۲۰۱۸). *محله*، مترجم: علیرضا عینی فر و محمد جلیلی. انتشارات
- تیزدل، استیون؛ اک، تنر؛ هیث، تیم (۱۳۷۹). *محله‌های تاریخی شهری*، هفت شهر، ۱(۱)، ۸-۱۷.
- ثقه الاسلامی، عمیدالاسلام؛ امین‌زاده، بهناز (۱۳۹۲). *بررسی تطبیقی مفهوم و اصول به کار رفته در محله ایرانی و واحد همسایگی غربی*، هویت شهر، ۷(۱۳)، ۴۴-۳۳.
- جکسن، آبراهام والتاین ویلیامز (۱۳۸۳). *سفرنامه جکسن: ایران در گذشته و حال*. مترجمان: منوچهر امیری، فریدون بدره‌ای. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- چیزفهم دانشمندیان، مهسا؛ و نژاد ابراهیمی، احد (۱۴۰۱). *شناسایی ساختار محله‌های شهر شیراز از دوره اتابکان تا قاجار*. پژوهش‌های باستان شناسی ایران، ۱۲(۳۳)، ۳۵۷-۳۸۱.
- حسین‌زاده دلیر، کریم؛ پورمحمدی، محمدرضا؛ مدادی، صمد (۱۳۹۱). *ارزیابی پراکنش فضاهای گردشگری تاریخی-فرهنگی و خدمات جانبی آن در شهر تبریز*، نشریه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، ۱۶(۴۱)، ۶۷-۹۴.
- خدایی، زهرا؛ تقوایی، علی اکبر (۱۳۹۰). *شخصیت شناسی شهر اسلامی؛ با تاکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی*، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۲(۵)، ۱۱۳-۱۰۳.
- دانشپور، سید عبدالهادی؛ نقره‌کار، عبدالحمید؛ و سالاری‌پور، علی اکبر (۱۳۹۵). *مقایسه ارتباط کودک با محله در محله‌های سنتی و جدید*، مطالعه موردی: محله‌های ساغریسازان و گلزار رشت، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۷(۲۰)، ۵-۱۵.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۸۴). *لغت نامه دهخدا*، تهران، دانشگاه تهران.
- دهقان، علی. (۱۳۴۸). *سرزمین زردشت، اوضاع طبیعی سیاسی اقتصادی فرهنگی اجتماعی تاریخی رضاییه*. انتشارات ابن سینا.
- رحیم پور، عرفان. (۱۴۰۰). *تاریخ، فرهنگ، ساختار؛ بازآفرینی مرکز تاریخی شهر ارومیه*، پایان نامه کارشناسی ارشد. گروه شهرسازی. دانشکده معماری و شهرسازی. دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره).
- سادات محمدی، سارا؛ علیان، علمدار. (۱۳۹۸). *ساختار کالبدی در شهرهای ایرانی- اسلامی*. نشریه علمی تخصصی شباک، ۵(۱)، ۹۷-۱۰۶.
- سرافراز، وحید؛ خیرالدین، رضا؛ و علل الحسینی، مهران (۱۴۰۱). *تبیین نقش مسجد در انسجام ساختار کالبدی- فضایی محله نمونه موردی در سه پهنه از شهر دزفول*. ماهنامه جامعه شناسی سیاسی ایران، ۵(۱)، ۱۳۹-۱۷۷.
- سلطانزاده، حسین، (۱۳۶۵). *مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران*. تهران: انتشارات آگاه. چاپ اول.
- شکور، علی؛ عبدالله زاده فرد، علیرضا؛ خورشیدی، راضیه (۱۳۹۷). *نقش ساختار کالبدی شهرها بر شکل‌گیری همبستگی اجتماعی در محلات شهری مورد: محله قصر دشت شیراز*، نشریه پژوهش و برنامه ریزی شهری، ۹(۳۳)، ۸۵-۹۶.
- شیخی، محمد (۱۳۸۲). *ساختار محله‌ای شهر در سرزمین‌های اسلامی*. فصلنامه علوم اجتماعی، ۱۰(۲۲)، ۳۹-۶۸.

- عابدینی، حامد. (۱۳۹۹). تحلیل ساختار فضایی محلات سنتی شهری براساس نظام مراکز محله (نمونه موردی: محله سنگلج، تهران). نشریه علمی تخصصی معماری شناسی، ۳(۱۴)، ۸-۱.
- عبدالله‌زاده طرف، اکبر؛ سروی، سمیرا (۱۴۰۰)، بازآفرینی ساختار فضایی محلات سنتی با رویکرد احیای استخوان‌بندی آنها، مطالعه موردی: محله‌ی حکم‌آباد تبریز، نشریه جغرافیا و برنامه‌ریزی، ۲۵ (۷۷)، ۱۴۹-۱۷۰.
- عبداللهی، مجید؛ صرافی، مظفر؛ توکلی نیا، جمیله (۱۳۸۹)، بررسی نظری مفهوم محله و بازتعریف آن با تاکید بر شرایط محله‌های شهری ایران، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۴۲ (۷۲)، ۸۳-۱۰۲.
- عمید، حسن (۱۳۹۳)، فرهنگ فارسی عمید، انتشارات امیر کبیر، چاپ چهاردهم.
- فتحی، سمیرا (۱۳۹۹)، سکونت در محله، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، چاپ اول.
- قاسمی، وحید و نگینی، سمیه (۱۳۸۹)، بررسی تأثیر بافت محلات بر هویت اجتماعی، با تاکید بر هویت محله‌ای در شهر اصفهان، مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، ۲(۷)، ۱۳۶-۱۱۳.
- قدکیان، سید محمدرضا؛ بیگ زاده شهرکی، حمیدرضا؛ و اولیا، لیلی (۱۳۹۶). بازخوانی و بازشناسی ساختار و سیر تحول تاریخی محله امام‌زاده جعفر (ع) یزد تا پیش از تغییرات دوران معاصر. معماری اقلیم گرم و خشک، ۵(۵)، ۵۱-۶۹.
- قربانی، رسول؛ روستایی، شهرپور؛ ابوالحسنی، نسیم (۱۴۰۲). بررسی مداخلت کالبدی در بافت‌های تاریخی و تاثیر آن بر انسجام و پیوستگی سازمان فضایی مطالعه موردی: بافت تاریخی شهر تبریز، نشریه علمی جغرافیا و برنامه‌ریزی، ۲۷ (۸۳)، ۱۱۷-۱۳۱.
- کاویان‌پور، احمد (۱۳۷۸). تاریخ ارومیه. تهران: انتشارات آذر کهن. چاپ اول.
- کتاب اللهی، کسری و نژادابراهیمی، احد. (۱۴۰۱). نقش فرهنگ مذاهب اسلامی در انسجام اجتماعی محلات تاریخی با مطالعه موردی محله سرتپوله سنجند، فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، ۷ (۲۱)، ۱۶۱-۱۹۱.
- کتاب اللهی، کسری؛ میرغلامی، مرتضی؛ شهبازی، یاسر (۱۴۰۱). بازاندیشی مفهوم سلامت زیستی محله معاصر ایرانی-اسلامی در دوره پساکرونا، فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۷(۲)، ۷۷-۹۸.
- کتاب‌اللهی، کسری. (۱۴۰۲)، تبیین الگوواره سلامت زیستی محله در شهر ایرانی-اسلامی، در شرایط پساکرونا (نمونه موردی: کلانشهر تبریز)، رساله مقطع دکتری رشته شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده معماری و شهرسازی.
- کرم پور، کتابون؛ و فدایی نژاد، سمیه (۱۳۸۵). تحلیل اثر تغییرات کالبدی عناصر شاخص محله بر بافت عودلاجان (از دوره قاجار تا به امروز). نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، ۲۸ (۲۸)، ۶۵-۷۴.
- لطیفی، غلامرضا؛ صفری چابک، ندا (۱۳۹۲)، بازآفرینی مفهوم محله در شهرهای ایرانی اسلامی بر پایه اصول نوشهرگرایی، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهری، ۲(۷)، ۱۲-۳.
- محمدی، سارا سادات؛ و علیان، علمدار (۱۳۹۷). ساختار کالبدی محله در شهرهای ایرانی-اسلامی. فصلنامه علمی تخصصی مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری، ۱(۳)، ۵۱-۶۲.
- مرکز اسناد و آرشیو بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی.
- معیدفر، سعید و مقدم، غلامرضا (۱۳۸۹). نقش هویت محله‌ای در کاهش و کنترل گرایش به رفتارهای نابهنجار اجتماعی در شهر: مطالعه محله‌های شهر تهران، مسائل اجتماعی ایران، ۱(۲)، ۱۱۵-۱۴۳.
- مهندسان مشاور معماری و شهرسازی طرح و آمایش (۱۳۸۹). طرح تجدید نظر طرح جامع ارومیه، اداره کل راه و شهرسازی استان آذربایجان غربی.
- مهندسان مشاور معماری و شهرسازی طرح و آمایش (۱۳۹۴). طرح تفصیلی ارومیه، اداره کل راه و شهرسازی استان آذربایجان غربی.
- نژادابراهیمی، احد؛ حیدری، محمدجواد (۱۳۹۹)، تحلیلی بر نقش حسینی‌ی اعظم در شکل‌گیری ساختار ثانویه‌ی شهر زنجان در عصر قاجار و علل پایداری آن، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۰ (۳۹)، ۳۱-۴۲.
- نقی زاده، محمد (۱۳۸۷)، شهر و معماری اسلامی (تجلیات و عینیات)، اصفهان، راهیان، چاپ اول.
- هویان، آندرانیک. (۱۳۸۳). کلیساهای مسیحیان در ایران زمین. تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.

- Appleyard, D. (1969), *Why Buildings are known: A predictive tool for Architects and planners*, in environmental and behavior, No. 1, 131-156.
- Bacon, E. (1978). *Design of Cities*. London: Thames and Hudson.
- Crane, D. (1960). *City Symbolic*, Journal of American institute of planners, 26 (4), 280-292.
- Davidson, M & Dolnick, F. (2007). *A Planners Dictionary*, American Planning Association.
- Forrest, R., & Kearns, A. (2001); *Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood*; Pennsylvania State University: Urban Studies, 38 (12), 2125-2143.
- Jalil Ibrahim, S., Erçin, Ç., Kharbosh, C. (2022). *Documentation of Old Urban Areas for Regeneration Ideas in the Future, Khanaqa Neighborhood as Case Study*, Journal of Faculty of Architecture, 4 (2), 1-30.
- Lang, J. (1994). *Urban Design- The American Experience*. N.Y.: Van Nostrand Reinhold.
- Perry, C. A. (1929), *The neighborhood unit*, in The Regional Plan of New York and its Environs, 7.
- Rapoport, A. (2001), *The role of neighborhoods in the success of cities*, paper presented at the WSE symposium "Defining success of the city in the 21 century", Berlin.
- Rohe. William, M. (2009), *From Local to Global, one Hundred Years of Neighborhood Planning*, Journal of the American Planning Association, 75 (2).209-230.
- Rohe. William, M., & Lauren B. Gates. (1985), *Planning with Neighborhoods*, University of North Carolina Press, USA.
- Smith, M. E. (2010), *The archaeological study of neighborhoods and districts in ancient cities*, Journal of Anthropological Archaeology, 29(2).